

**NKANELO WA MITLANGU YA VANA NA SWINSIN'WANA SWA YONA SWA
NDHAVUKO (ANALYSIS OF XITSONGA INDIGENOUS GAMES AND SONGS
PLAYED BY CHILDREN)**

by

EMELDA LINDIWE HLUNGWANE

Submitted in Part for fulfilment of the requirements for the degree of/Yi nyiketiwile hi
swiphemu ku fikelela swilaveko swa digiri ya

MASTERS IN AFRICAN LANGUAGES

in the

FACULTY OF HUMANITIES

DEPARTMENT OF AFRICAN LANGUAGES

(School of languages and communication studies)

at the

UNIVERSITY OF LIMPOPO

SUPERVISOR: DR CHAUKE O.R.

YEAR: 2016

XIHLAMBANYO

Mina Emelda Lindiwe Hlungwane ndza tiyisa leswaku “Nkanelo wa mitlangu ya vana na swinsin’wana swa yona swa ndhavuko”, i ntirho lowu endliweke hi mina na vuxokoxoko lebyi tirhisiweke byi kumekile hi ku endla milavisiso.

.....

E. L Hlungwane (Mrs)

.....

Siku

Nsumo

Tsalwa leri ndzi sumela vatswari va mina lava hundzeke emisaveni, Joel Binki Nkosi na Mabel Mihloti Nkosi. Nuna wa mina Donald Hlungwane na vana Kulani, Thulani, Tlangelani na Bongani.

Ndzi khensa vuleteri, ku lehisa mbilu na ku nkucetelo wa mulaveleri wa mina Dok. O, R Chauke eka nxopela na vurhon'wana lebyi a byi tirhiseke ku lulamisa ndzimana hi ndzimana hi nkarhi wa ntshambuluko wa tsalwa leri. U vile kona mikarhi hinkwayo ku ndzi pfuna. Onge Xikwembu xa matilo xi nga n'wi katekisa xi engetela masiku ya yena yo hanya. Nseketelo, ku va erivaleni na ku nga vi na makwanga eka timhaka ta dyondzo swi pfunile ngopfu eku humeleriseni ka tsalwa leri, swi endla leswaku ri va na nkoka eka ku hlengeleta xiphemu xin'wana xa ndhavuko wa Vatsonga lexi nga pfunaka eka dyondzo ya vana.

Ndzi rhandza ku khensa Dok. J, Kubayi loyi a heteke tiawara leto hlaya a lulamisa tsalwa leri ra mina. Ndzi khensa Roinah Mavunda loyi a titsoneke vurhongo na ku lehisa mbilu a kandziyisa tsalwa leri. A ndzi na marito yo ringana yo khensa hi ku hetiseka vatirhikulorhi T,M Mabasa na T,P Khosa exikolweni xa le hansi xa Pfuxetani eka Mavalani lava va pfuneke eku humeleleni ka tsalwa leri ra mina. Ndzi khensa nhloko ya xikolo xa Pfuxetani, loyi a ndzi nyika mpfumelelo wo ya tihlanganisa na mulanguteri wa mina.

Ndzi khensa mutirhikulorhi H, G Manganyi loko a kotile ku rhwala ndzhwalo wondzi dyondzisela vana va mina etlilasini ya mina minkarhi hinkwayo, loko ndzi fambile ndzi ya hlangana na mulaveleri wa mina.

Ndzi khensa hi mbilu ya mina hinkwayo eka vatswatsi, vakokwana L, Novela na A, N Mathonsi, vamanana W, Vukeya, J, Maluleke, L, Sithole na muhariva wa mina F, L Tembe loko va pfumerile ku pfuneta hi swinsin'wana na mitlangu ya nkarhi wa vona. Vana va xikolo xa Pfuxetani hinkwavo lava nga yimbelela swinsin'wana swa mikarhi ya sweswi, ku pfuneta ku humelela ka tsalwa leri, ndzi ri ku dya i ku engeta, ndza mi khensa.

Ndzi khensa ku twisisa ka nuna wa mina Donald Hlungwane loyi a ndzi famba ndzi n'wi siya ndzi vuya vusiku ndza ha lavisisa no tlhela a ndzi pfuna ku kandziyisa tsalwa leri. Vana va mina, Kulani, Thulani, Tlangelani, Bongani, vamakwerhu Vusimuzi na Nokuphila Nkosi ndzi khensa nseketelo wa n'wina lowu a wu komba ku tsakela ka n'wina leswaku ndzi yisa tidyondzo ta mina emahlweni.

Ndzi nga va ndzi endla xihoxo lexikulu loko ndzo rivala makhelwana Philadelphia Nomayanga Mabunda eka nhlohlotelo, nkucetelo na mpfuneto eka tidyondzo ta mina. Nkucetelo na nhlohlotelo wa yena swi ndzi tisele kutitshemba leswaku hakunene ndzi fikelela ndzi swi kota.

Ehenhla ka hinkwaswo ndzi khensa Muvumbi ni Mutumbuluxi loyi a nga henhlahenhla loyi a ndzi nyikile matimba na vutlhari ndzi kota ku fika emakumu ka vulavisisi lebyi.

NKOMISO

Ndzavisiso lowu wu kongomanile ni mitlangu ya mindhavuko ya xintu, ngopfungopfu ya Xitsonga. Eka xiyenge lexi rito xintu ri tirhisiwile hikuva mitlangu leyi ya xakelana hikuva tinxaka ta ka ntimeni ti ni swo tala leswi ti hlanganaka eka swona, xikombiso swinsin'wana leswi hi swi kumaka eka mintsheketo yo fana na Jelani wa Jelani swi ngo hambana hi matsalelo kambe hungu ra swona i rin'we. Hambiswiritano, eka tsalwa leri, ku ringetiwa ku xopaxopa swinsin'wana swa vana leswi tikombaka swi tshuriwile hi vatsonga.

Xikongomelo xa tsalwa leri i ku hlayisa na ku kambisisa hi ta swinsin'wana na mitlangu ya vana va Vatsonga leyi ngo nyamalala ku nga ri na laha yi nga hlayisiwaka kona.

Tsalwa leri kombisa nkoka wa swinsin'wana na mitlangu ya vana, leswi vana va swi dyondzaka ni ku pfuneka hi ku endla swilo leswimbirhi. Emakumu ndzi tiyisa leswaku hi ku vona hilaha swinsin'wana na mitlangu ya vana va Vatsonga swi nga hangalaka hakona, ndza ha ta ya emahlweni ndzi lavisisa na ku tsala hi swinsin'wana na mitlangu ya ndhavuko wa vana va Vatsonga leswaku swi nga fi na ku nyamalala kambe swi hlayiseka, eka malembe lawa ya taka leswaku yi va ndhaka ya rixaka ra vana va Vatsonga leri nga ha ta tumbulukaka.

Nongonoko wa timhaka

NDZIMA YA 1	1
1.1 Manghenelo	1
1.2 Xitatimendhe xa xiphiqo	3
1.3 Xikongomelo	3
1.3.1 Xikongomelokulu	3
1.3.2 Xikongomelotsongo	4
1.4 Maendlelo	4
1.4.1 Maendlelo ya kambelavutivi	4
1.4.2 Inthavhiyu	5
1.4.3 Inthavhiyu yo kunguhatiwangi	6
1.4.4 Inthavhiyu yo ka yi nga kunguhatiwa	6
1.5 Mahlengeletelo ya mahungu	8
1.6 Nkoka wa ndzavisiso	9
NDZIMA YA 2	
2 Mitirho leyi endliweke	10
2.1 Nkuna (2013)	10
2.2 Blacking (1967)	10
2.3 Booth (1988)	11
2.4 Rabothata (1991)	11
2.5 Xitlhabana (1992)	12
2.6 Beashel na Taylor (1988)	12
2.7 Grolier (2000)	13

2.8	Ramatapa (1993)	13
2.9	Cohen na Snyman (1993)	13
2.10	Guma (1983)	14
2.11	Chauke (2004)	14
2.12	Marholeni (1954)	14
NDZIMA YA 3		
3.	Swinsin'wana	15
3.1	Swinsin'wana swa nanhlikani	15
3.2	Swin'wana swa navusiku	48
3.3	Nkatsakanyo	52
NDZIMA YA 4		53
4.1	Mitlangu ya na nhlikani	53
4.2	Mitlangu ya ni madyambu	76
4.3	Nkatsakanyo	89
NDZIMA 5		90
5.1	Ku dlayiseta na swibumbumelo	90
5.2	Nkatsakanyo wo pfala	90
5.3	Leswi kumekeke	90
5.4	Swibumabumelo	91
6	Tibuku leti tirhisiweke	94

NDZIMA YA 1

1. MANGHENELO

Mitlangu ya ndhavuko i mitlangu leyi vanhu va khale a va hungasa hi yona etindhawini to hambanahambana ku ya hi ku hambana ka mikarhi leyi ku tlangiwaka hi yona. Mitlangu leyi khale a yi ri ni nkoka swinene etikweni hinkwaro, hikuva a yi endla leswaku vanhu va kumeka va ri endhawini yin'we nkarhi hinkwawo, va hungasa ku saseka. Leswi a swi endla leswaku va kota ku papalata ku endla swo biha kumbe leswi nga amukelekiki evanhwini.

Adams (1974:160) u hlamusela mitlangu hi ndlela leyi:

Schematically, games are the actualizations expressions/ explanations) of personal and collective experiential understandings. The close relation between concept, process and product is illustrated by the apparently circular definitions of songs as things which are sung or things which are composed/created/constructed by people... in this way, games both stand for and communicate cultural ideas...

Makungu ya mitlangu i ku endla hi xiviri, ku paluxa kumbe ku hlamusela ku twisisa ka ntokoto wa munhu. Vuxaka bya le kusuhi bya swianakanyiwa, ku landzelelana ka swilo leswi swi endlekaka ku fikelela makumu ya swilo swo karhi na leswi humelerisiwaka hi ku landzelelana. Hinkwaswo leswi kombisiwa hi ku twisisa konka wa tinhlamuselo ta tinsimu tanihi swilo leswi yimbeleriwaka, kumbe leswi gambiwaka, ku sunguriwa, ku akiwa hi vanhu... hi mukhuva lowu mitlangu hi ku angarihela yi yimelaka ku tivisana hi miehleketo ya ndhavuko.

Collins English Dictionary (1992:633) yi hlamusela ntlangu hi ndlela leyi:

A content with rules, the result being determined by skills, strength or chance, a style or ability in playing a game for example, he is a keen player but his game is not good. Figuratively also denotes any object of persuade or a person on this aim at. Yet linguistically the word resembles "gambol, denoting a skipping about in sport or to caper playfully which embrace the idea of amusement.

Hi ku angarhela n'wana loko a tlanga u dyondza mitirho ya le kaya ya leswi endliwaka masiku hinkwawo swo fana na ku dyondza ku sweka. Kambe a swi fani na le ka swa dyondzo.

Ntlangu wu endleriwa ku hungasa no kuma vutivi eka wona, kasi hi tlhelo rin'wana wu endleriwa ku kuma masagwati yo karhi kumbe ku tikumela nsati kumbe wanuna handle ko gangisa kumbe ku gangisiwa. Salen na Zimmern (2003:80) va hlamusela ntlangu va ku: "*A game is a system in which players engage in artificial conflict, defined by rules that result in a quantifiable outcome.*" Ntshaho lowu wu boxa leswaku ntlangu i ndlela leyi vatlangi va tinyiketelaka hi yona eka muvangisano naswona ntlangu wun'wana na wun'wana wu na milawu leyi landzeleriwaka leswaku ku ta va na mbuyelo lowunene. Costikyan (1994:2) u hlamusela ntlangu a ku: "A game is a form of art in which participants, termed players, make decisions in order to manage resources through game tokens in the pursuit of a goal." Costyikyan u hlamusela leswaku ntlangu i xivumbeko xa vutshila laha vatlangi lava nghenelaka va tekaka swiboho swo karhi hi xikongomelo xo lawula switirhisiwa swa ntlangu wolowo leswaku va ta kota ku fikelela xikongomelo xa vona.

Suits (1967:567) yena u vula leswi landzelala mayelana na matlangelo ya ntlangu wo karhi:

"To play a game is to engage in an activity directed towards bringing about a special state of affairs, using only means permitted by specific rules, where the means permitted by the rules are more limited in scope than they would be in the absence of the rules and where the sole reason for accepting such limitation to make possible such activity."

Suit (1967) u hlamusela leswaku ku tlanga ntlangu i ku tinyiketela eka nghingiriko lowu kongomisiweke ku humesa swo karhi swo saseka hi ku landzelela milawu leyi mitlangu leyi yi tirhisaka yona loko ku tlangiwa.

Tanihi mitlangu, tinsimu na tona ti tumbulukile hi lembe ra makwangala naswona ta hungasa swinene. Krappe (1965:153) u hlamusela risimu hi ndlela leyi: "The folk

song is a song, lyric, poem, melody which originated anonymously among unlettered folk in the past and which has remained in currently for a considerable time." Hi ku ya hi ntshaho lowu hi nga vula leswaku tin'wana ta timhaka leti ku yimbeleriwaka hi tona ti humelerile khale, kambe ti tama ta ha ri ni nkucetelo ni le ka nkarhi wa sweswi. Anderson (1981:90) yena u hlamusela risimu hi ndlela leyi: *"It appears to me that what's happening with black music in South Africa right now is that black tastes are becoming more white and more European orientated records are being bought, the natural stuff is falling away."*

Ntshaho wa Anderson wu boxa leswaku vuyimbeleri bya xintu xa Afrika-Dzonga byi na nkucetelo lowukulu wa vuyimbeleri bya Xilungu. A bya ha ri na byona vulangi bya khale ka khale. Hi marito man'wana, Anderson u boxa leswaku ndhavuko wa Vatsonga wu le ku nyamalaleni. Pearsall (1999:1368) u hlamusela risimu tanihi: "A short poem or other set of words set to music."

1.2 XITATIMENDE XA XIPHIQO

Rixaka rin'wana na rin'wana ri le ka xiyimo xo biha ku ya hi mitlangu leyi vana va hina va tlangaka yona manguva lawa hikuva va kota no kunguhata swo biha hikokwalaho ko landzelela swiendlo leswi swimunhuhatwa swa yona swi endlaka swona. Hikokwalaho ka sweswo, vanhu vo tala laha misaveni va le ku khutazeni ka vakhalabye na vakhegula leswaku va dyondzisa vana ku tlanga kumbe ku landzelela mitlangu ya ndhavuko leyi ku kuriweke hi yona khale. Hi marito man'wana ndzavisiso lowu wu ta va wa nkoka swinene eka lavantshwa hikuva wu ta pfuneta leswaku va hanya tanihi leswi vakokwa wa vona va nga kula va hanyisa xiswona khale.

1.3 XIKONGOMELO

1.3.1 Xikongomelokulu

Xikongomelokulu xa ndzavisiso lowu i ku paluxa ni ku kanela hi ta mitlangu ya ndhavuko na swinsin'wana swa yona swa ndhavuko leswaku swi nga fi na ku nyamalala kambe swi hlayiseka leswi swi ta pfuna rixaka ra Vatsonga ku ya kuyile.

1.3.2 Xikongomelotsongo

- Ku lavisisa mavito ya mitlangu ya ndhavuko ya vana.
- Ku boxa tinxaka ta mitlangu leyi vana va Vatsonga va faneleke ku tlanga yona hi xikongomelo xo endla leswaku yi nga nyamalali.
- Ku xaxameta mavito ya swinsin'wana swa mitlangu ya ndhavuko.
- Ku humelerisa milawu ya mitlangu ya ndhavuko leyi vatlangi va faneleke va yi landzelela leswaku va ta kota ku fikelela xikongomelo xa vona.

1.4 MAENDLELO

Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa maendlelo ya ndzavisiso yo sungula, ku nga inthavhiyu na maendlelo ya ndzavisiso wa kombelavutivi. Inthavhiyu yi ta va yi avanyisiwile hi tinxaka timbirhi, ku nga inthavhiyu yo kunguhatiwa na inthavhiyu leyi nga kunguhatiwangiki leswaku mulavisisi a ta kota ku fikelela mahungu ya xitsalwana xa yena. Leswi swi ta hlamuseriwa hi vuxokoxoko laha hansi. Xikombiso: Cresswell (2014:3) u hlamusela maendlelo ya ndzavisiso hi ndlela leyi :

“Research approaches are plans and procedures for research that span the steps from broad assumptions to detailed methods of data collection, analysis and interpretation”.

Cresswell (2014) u hlamusela maendlelo ya ndzavisiso hi ndlela leyi landzelaka:

Ku tshinelela mbalango i nkungahato na maendlelo ya ndzavisiso lawa ya andlalaka tindlela to anama ta nkumbetelo hi vuxokoxoko bya maendlelo yo hlengeleta mahungu, nxopaxopo na tinhlamuselo.

1.4.1 Maendlelo ya kambelavutivi

Eka ndzavisiso lowu ku na tinxaka to tala ta ndzavisiso to fana na hlayo, “*quantitative*” na nkoka, “*qualitative*”. Mulavisisi u tirhisile maendlelo ya *qualitative*. Maendlelo ya ndzavisiso wa kambelavutivi i maendlelo lama mulavisisi a nga ma tirhisa hi xikongomelo xo lava ku kota ku hlengeleta switirhisiwa hinkwaswo leswi faneleke ku tirhisiwa eka ndzavisiso wa yena. Cresswell (2014) u hlamusela

maendlelo ya ndzavisiso wa kambelavutivi hi ndlela leyi: *“Qualitative research is an approach for exploring and understanding the meaning of individuals or groups ascribed to a social or human problem”*. Nkoka wa ndzavisiso i ntshinelelo wo valanga na ku twisisa nhlamuselo ya munhu un’wana na un’wana, ku nga va ntlawa lowu wu twanaka hi swilo swo karhi kumbe swirhalanganyi swa vanhu. Eka Maree (2013:54) ku hamuseriwa maendlelo ya ndzavisiso wa nkambela vutivi hi ndlela leyi: *“qualitative research paradigm therefore focuses on the social construction of people’s ideas and concepts.”*

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku maendlelo ya ndzavisiso wa kambelavutivi i maendlelo lawa kongomaneke no valanga timhaka to karhi, ku twisisa swo karhi na ku hlamusela swivutiso hi ku swi tlhantlha na ku endla leswaku mahungu lama nga kamberiwangiki ya twala hi ku hetisekeka.

1.4.2 Inthavhiyu

Inthavhiyu i ndlela leyi mulavisisi a hlengeletaka mahungu ya ndzavisiso hi ndlela yo burisana na munhu kumbe vanhu van’wana. Eka muxaka lowu wa maendlelo muvutisi u vutisa mukamberiwa swivutiso swo kunguhatiwa kumbe swo ka swi nga kunguhatiwangiki. Dobson (1963:13) u hlamusela inthavhiyu a ku: *“An interview is a spoken exchange of information between a person or two, even a small group, an interview is different from everyday “chit chat” type of conversation”*. Inthavhiyu i ku burisana mi cincana hi mahungu exikarhi ka munhu kumbe vambirhi, ni loko ku nga va ntlawa wutsongo. Inthavhiyu yi hambana na ku vulavula ka siku rin’wana ni rin’wana ra ntolovelo wa mbhurisano.

Dobson (1963) u paluxa leswaku inthavhiyu hi leswi vulavuriwaka exikarhi ka vanhu vambirhi kumbe vanyingi, hambi ku ri munhu na ntlawa wuntsongo wa vanhu vo karhi. Dobson u tlhela a humesela erivaleni leswaku mbhurisano lowu wu hambanile na mbhurisano wa siku rin’wana na rin’wana hikuva ku cincana loko ku nga kona ka mahungu ku lava ku vulavurisana na ku yingisela matlhelo hinkwawo. Maree (2013:87) u hlamusela inthavhiyu hi ndlela leyi: *“an interview is a two way conversation in which the interview ask the participant question to collect data and to learn about the ideas, beliefs, views, opinions and behaviours of the participant”*.

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku inthavhiyu i mbhurisano lowu wu humelalaka exikarhi ka vanhu vambirhi, ku nga muvutisi na muvutisiwa; laha muvutisi a vutisaka muvutisiwa swivutiso leswaku a ta kuma mahungu na ku dyondza miehleketo, ripfumelo, na mahanyelo ya muvutisiwa. Nkuzana (1996:18) yena u hlamusela nkoka wa inthavhiyu hi ndlela leyi: "*Interview will be used to gather information which is not accessible from the written materials...*" Nkuzana u paluxa leswaku ntirho wa inthavhiyu i ku kuma mahungu lama mulavisisi a nga kotangiki ku ma endla. inthavhiyu i xitirhisiwa xa kahle xo kuma mahungu yo huma eka vanhu lava a va vutisiwa swivutiso.

Cohen, Manion na Morrison (2009:349) vona va hlamusela inthavhiyu hi ndlela leyi: "*The interview is a powerful implement for researchers. The interview is a flexible tool for data collection, enabling multi sensory channels to be used*". Ku ya hi ntshaho lowu inthavhiyu i xitirhisiwa xa kahle xo kuma mahungu.

1.4.3 Inthavhiyu yo kunguhatiwa

Nkambelavutivi wo kunguhatiwa i muxaka wa mbhurisano lowu nga kunguhatiwa. Swivutiso swa mbhurisano lowu swi va swi kunguhatiwile loko nkambelavutivi wu nga si sungula. Leswi swi kombisa ku va inthavhiyu yo kunguhatiwa yi ri ya nkoka na ximfumo.

"Structured interview is characterised by its structured format in that questions are detailed and developed in advance and are asked in a rather structured manner" (Cf Niewenhuis (in Maree 2007: 87)

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku inthavhiyu wo kunguhatiwa hi mbhurisano lowu eka wona muvutisi a tihlengelletelaka mahungu hi vuenti, hi nkarhi hi yexe hi ndlela leyinene.

1.4.4 Ithavhiyu yo ka yi nga kunguhatiwangi

Maree (2013:89) u hlamusela inthavhiyu yo ka yi nga kunguhatiwangi hi ndlela leyi: "*Unstructured interview: This type of interview is at the other end of the spectrum in terms of its lack of structure. The researcher uses a conversational style to acquire*

information, attitudes and beliefs around certain themes without using predetermined questions". Ntshaho lowu wu kombisa leswaku mbhurisano wa inthavhiyu wo ka wu nga kunguhatiwanga i mbhurisano lowu eka wona swivutiso na tinhlamulo swo ka swi nga kunguhatiwanga helo kambe swi ngo humelela ku ya hi mbulavulo lowu va ka kona exikarhi ka mulavisisi na loyi a taka na vuxokoxoko.

The unstructured interview is also referred to as the open ended interview of Niewenhuis (in Maree: 2007:87). This type of interview takes on the form of conversation when using this type of interview the researcher's intention is to explore with the participant his views, ideas, beliefs, attitudes and experiences about certain events or phenomena. This type of interview is characterised by the absence on a predetermined set of questions on the side of the researcher.

Cresswell et al (2014) u hlamusela inthavhiyu yo ka yi nga kunguhatiwanga hi ndlela leyi:

"unstructured interviewing is truly versatile. It is used by scholars who identify with the heminutic tradition and by those who identify with the positive tradition. It is used in studies that require only textual data and in studies that require both textual and numerical data".

Patton (1990:56) u hlamusela inthavhiyu yo ka yi nga kunguhatiwanga hi ndlela leyi:

"An unstructured interview is an interview without any set format but in which the interviewer may have some key questions formulated in advanced. Unstructured interview allow questions based on an interview's responses and proceeds like a friendly, non-threatening conversation".

Patton u hlamusela leswaku inthavhiyu yo ka yi nga kunguhatiwanga i mbhurisano lowu eka wona muvutisi a vutisaka muvutisiwa swivutiso leswi swo ka swi nga

kunguhatiwangiki, swo huma emiehleketweni, kutani muvutisiwa a hlamula handle ka nkwetlembetano.

1.5 MAHLENGETELO YA MAHUNGU

Mulavisisi u endlile ndzavisiso hi ku tirhisa vanhu lavo ringana khumemune (14) eka doroba ra Giyani na miganga-akelano. Mulavisisi u tihlanganisile na vakhalabya na vakhegula emakaya ni le ka tindhawu leti hlayisaka vadyuhari. Vatatana na vamanana mulavisisi u va endzerile emakaya, majaha u va endzerile eswikolweni na le timbaleni ta mitlangu, vanhwanyana u va kumile eswikolweni, swibedlhelentsongo na lomu ku holeriwaka midende. Kasi loko ku ri vana vona u va kumile eswikolweni swa le hansi swa Pfluxetani na Benson Shiviti. Valavisisiwa va katsa:

- 2 wa vakhegula va malembe ya le xikarhi ka 70 – 95
- 2 wa vakhalabye va malembe ya le xikarhi ka 70 – 95
- 2 wa vamanana va malembe ya le xikarhi ka 45 -59
- 2 wa vatatana va malembe ya le xikarhi ka 45 – 69
- 2 wa majaha ya malembe ya le xikarhi ka 14 – 23
- 2 wa vanhwanyana va malembe ya le xikarhi ka 14 – 24
- 2 wa vana va malembe ya le xikarhi ka 04 – 13

Timhaka to hlawula vanhu vo karhi eka vanhu vo tala ti seketeriwa hi Cresswell (2013:43) hi ndlela:

“Case studies are qualitative designs in which the researcher explore in depth a program, event, activity, process or one or more individuals. The case(s) are bounded by time and activity, and researchers collect detailed information using a variety or data collection procedures over a sustained period of time.”

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu kombisa leswaku dyondzo ya mhaka i kungu ra nkoka leri mulavisisi a valangaka hi ku enta makungu ya swilo leswi fanelaka ku endliwa. Mhaka kumbe timhaka ti hlanganisiwa hi nkarhi na leswi fanelaka swi endliwa na swona valavisisi va hlengeta vuxokoxoko bya mahungu hi ku tirhisa maendlelo ya mihlovohlovo eka nkarhi wo karhi.

1.6 NKOKA WA NDZAVISISO

Loko mitlangu leyi yi ri karhi yi vuyiseriwa eka vanhu hi swintsongotsongo ririmi na rona ri ya ri karhi ri ndlandlamuka swinene. Nkoka wa ndzavisiso lowu ku ta va ku ri ku lemukisa vanhu hi nkoka wa mitlangu ya ndhavuko hikuva a yo hi hungasa ntsena, yi tlhela yi hi dyondzisa swo tala. Ndzavisiso lowu wu ta lemukisa vantshwa hi tinxaka ta mitlangu ya ndhavuko leyi va faneleke ku tlanga yona masiku hinkwawo vusiku ni nhlikanhi. Vantshwa va ta tlhela va kuma tidyondzo to hambanahambana eka mitlangu leyi naswona va ta tlhela va kota ku lemuka switirhisiwa leswi tirhisiwaka loko ku tlangiwa mitlangu leyi ku katsa ni nkarhi ni ndhawu laha ku tlangeriwaka kona.

NDZIMA YA 2

2. MITIRHO LEYI ENDLIWEKE

Swa fanela leswaku mitirho leyi endliweke yo yelana na ndzavisiso lowu yi nghenisiwa eka ndzavisiso lowu mitlangu leyi yi nga si xopaxopiwa hi ku koxometa. Mitirho leyi yi ta va mabulandlela eka ndzavisiso lowu.

2.1 Nkuna (2013)

Nkuna (2013) u endlile ndzavisiso hi nhlokomhaka ya nkanelo wa mitlangu ya vana va vafana va Vatsonga. Eka ndzavisiso lowu Nkuna u hlamusela hi ku koxometa manghenelo lama katsaka xikongomelo, nsusumeto, tinhlamuselo ta matheme ya nkoka, maendlelo ni swin'wana. U tirhisile maendlelo ya ndzavisiso yo sungula, ku nga kambelavutivi, lowu avanyisiweke hi tinxaka ta mune ku nga kambelavutivi wo kunguhatiwa na kambelavutivi wo ka wu nga kunguhatiwangi.

Nkuna (2013) u tlhela a hlamusela hi vuenti tinxaka tin'wana ta mitlangu ya ndhavuko leyi vanhu va khale a va tiphina hi yona. Nkoka wa mitlangu ku katsa na xikongomelo u swi hlamusela hi ndlela leyi enerisaka. Ndzavisiso wa Nkuna wu tlhela wu humesela erivaleni yin'wana ya milawu leyi faneleke ku landzeleriwa loko ku ri karhi ku tlangiwa mitlangu leyi. Milawu leyi hi yona yi endlaka leswaku mitlangu leyi yi tsakisa swinene. Eka yin'wana mitlangu u tlhela a nghenisa swifaniso swa yona hi xikongomelo xa leswaku vanhu va kota ku twisisa swinene leswi a vulaka swona hi mitlangu leyi. Ndzavisiso lowu wu ta pfuneta mulavisisi ku humesela erivaleni swilaveko, milawu ni maendlelo ya mitlangu eka ndzavisiso wa yena.

2.2 Blacking (1967)

Ndzavisiso wa Blacking (1967) wu vulavula hi nkoka wa marito lama kumekaka eka swinsin'wana swa vana. Blacking u hlamusela leswaku marito lama kumekaka eka swinsin'wana swa Vavhenda a ya na nkoka, kambe leswi nga ni nkoka i tinhlamuselo ta marito lawa eka vadyondzi va ndhavuko wa Xivhenda. Risimu rin'wana na rin'wana ri na leswi ri vulaka swona ku ya hi mukhuva wo karhi kumbe ku tshemba swo karhi ku va swi komba vundzeni bya ndhavuko wa Xivhenda. Tinhlamuselo leti ti hi pfuna ku twisisa mathyelo ya ndhavuko wa Vavhenda.

Swinsin'wana leswi swi nga tlhela swi hi dyondzisa matimu ya khale ya Vavhenda. Tin'wana ta tinsimu leti ta vana ti kongomisa eka leswi nga humelela khale eka Vavhenda.

Vanhu va rhandza risimu ra Sese (songoso). Risimu leri ri vulavula hi vanhu vo hanya kambe vo ehleketiwa Kunene, risimu ra Vavhenda ri na nhlamuselo loko munhu a ri yingisela kahle, hambiloko vayimbeleri va rona va nga twi nhlamuselo ya rona. Swinsin'wana swa vana swi hi dyondzisa hi ta vutomi. Nkarhi wun'wana hi kuma swinsin'wana swa vana swi yimbelela hi vanhu lavakulu loko va ri karhi va huhwa mathumbana. Leswi hi swona swi endlaka leswaku dyondzo ya matimu ya Vavhenda yi ri ya nkoka. Ndzavisiso lowu wu pfunile mulavisisi eka ndzavisiso wa yena wo vulavula hi mitlangu ya vana ni swinsin'wana swa yona swa ndhavuko.

2.3 Booth (1988)

Booth (1988) u endlile vulavisisi hi tinsimu ta vanhu va le Phalaborwa ku kombisa tinyiko na vuswikoti bya ndhavuko wa vona. Hi vona leswaku rixaka ra vanhu vo karhi hi ku ya hi ku tshama ka vona ematikoxikaya va na tinyiko na vuswikoti byo karhi kusukela loko va velekiwa kufikela loko humba yi olela nkuma. Booth u boxa leswaku vanhu va le Phalaborwa na vona va titumbuluxele tinyiko na vuswikoti bya tinsimu. Kambe tin'wana ta tinsimu leti ti tisiwile hi vaneri loko va tisa evhangeli. Tinsimu ta ndhavuko ti fikile ti pfariwa hi tinsimu ta Xilungu. Leswi a swi endlwa hi leswi vanhu vo tala a va hundzukele eka timhaka ta Xikriste. Leswi swi vange leswaku vanhu va tshika vukhongereri bya xintu na tinsimu ta vona ta ndhavuko.

2.4 Rabothata (1991)

Ndzavisiso wa Rabothata (1991) wu paluxa hilaha tinsimu ta ndhavuko ta Vavhenda ti humeselaka ehandle ku navela ka vona ku fikelela swo karhi na vuxaka lebyi va nga na byona vona vinyi. U boxa leswaku ku na tinxaka tinharhu ta tinsimu ta Vavhenda ku nga tinsimu ta ndhavuko na tinsimu ta mitsheketo leti nga qambiwa. Tinsimu ta ndhavuko ti khumba ngopfu swilo swa ndhavuko kumbe leswi va titwisaka swona, loko tinsimu leti qambiwaka ti langutisa leswi vanhu va titwisaka swona na leswi vanhu va swi endlaka. Loko muqambi a swi vonisa leswi u kota ku qamba tinsimu hi swiendlo swa vanhu. Tinsimu leti ti kombisa leswinene leswi va swi endlaka kasi tin'wana ta sandza. Ndzavisiso wa Rabothata wa pfuna ku endla ndzavisiso wa tinsimu ta vanhu

va le Phalaborwa ngopfungopfu eka xivumbeko vundzeni na ntirho wa tinsimu. Ndzavisiso lowu wu ta pfuna mulavisisi wa tinsimu ta ndhavuko ku twisisa xivumbeko vundzeni na ntirho.

2.5 Xitlhabana (1992)

Ndzavisiso wa Xitlhabana wu vulavula hi tinsimu ta Xitsonga ta ndhavuko. Xitlhabana u kuma leswaku tinsimu ta Xitsonga ta ndhavuko ti na nkoka hikuva ti tirhisiwa eka migingiriko ya masiku hinkwawo. Xitlhabana u kombisa leswaku tinsimu ta ndhavuko ti pfuna ku hangalasa ku holova exikarhi ka vanhu, ta dyondzisa na ku ndhundhuzela. Risimu leri landzelaka i xikombiso xa ku komba leswaku tinsimu ta dyondzisa (Xitlhabana 1992:13):

N'wa chochovelani

wa ha nava nenge

wu ya dliva ekule

N'wa chochovelani

N'wachochovelani i vito ra njiya leyi chochovelaka eka swisindza swamabyasi yi tumbela swi nga olovi ku yi khoma. Laha ka xinsin'wana vito ra N'wachochovelani ri hlamusela munhu loyi a fambaka eka tindhawu to hambanahambana, to saseka na to biha, ekule na le kusuhi. Hi Xitsonga munhu wo fana na N'wachochovelani u vuriwa gwandhla, wansati wo ka a nga hlonipheki no pfumala ndzhuti. Ntirho wa xinsin'wana lexi hi tlhelo i ku dyondzisa vanhu ku hanya kahle evuton'wini.

Hi ku ya hi Xitlhabana (1992:8), risimu leri landzelaka ri yimbeleriwa loko vanhu va ri eku tirheni.

Ho tirha hi nga holi ka mulungu chona piki.

Hi verengela mugayo eka mulungu...

Leri i risimu ro komba ku vilela. Vatirhi va le Afrika va vilerisiwa hikuva va nga khomiwi kahle hi vathori va vona va Valungu. Ndzavisiso lowu wu ta pfuna mulavisisi leswaku swinsin'wana swa vana swi nga yimbeleriwa swi ri karhi swi yimela leswi nga le ku humeleleni hi nkarhi walowo.

2.6 Beashel na Taylor (1988)

Beashel na Taylor va hlamusela leswaku mitlangu yi kombisa laha vanhu va kumekaka kona. Vantima va Afrika Dzonga mitlangu ya vona yo tala a yi kombisi kahle leswaku va kumeka eka ndhawu ya njhani hikuva yi taleriwe hi Xilungu. Ku va rixaka ro karhi ri tekeriwa enhlokweni na ku tinyungubyisa i ku va va tlanga mitlangu ya ndhavuko, va fanele va tiendlela mitlawantlawa va tlanga mitlangu ya ndhavuko na ku vuyisela mitlangu ya vona ya ndhavuko, leswi hi ririmu ra vahlampfu va nge i *traditional heritage*.

2.7 Grolier (2000)

Grolier eka ndzavisiso wa yena u boxa leswaku mbulavulo wu na swiyenge swinharhu *transmitter, medium* na *receiver*, u boxa leswaku nhlamuselo ya mahungu yi twala kahle loko vanhu va ri kari va vulavula. Nhlamuselo ya mahungu yi nga twala hi rito, risimu ku tirhisa swirho swa xikandza, kambe a nga ri ku vulavuleni, leswi swi hlamusela tinxaka tinharhu to vulavula leti boxiweke la henhla tinsimu ti na nkoka lowukulu eka ku vulavula ngopfungopfu eka ku vulavula hi ndhavuko. Ndzavisiso wu ta pfuna mulavisiso ku kota ku twisisa hi ta tinsimu ta ndhavuko

2.8 Ramatapa (1993)

Ramatapa u endlile ndzavisiso hi *classification na analysis* na nhlamuselo ya tinsimu rirhandzu ta ririmi ra Xisuthu. Ndzavisiso lowu wu komba leswaku tinsimu leti ta swikota ku humelerisa matitwelo ya munhu mayelano na rirhandzu. Tinsimu ti kota ku nyika tinhlamuselo to hambanahambana, tin'wana ta tona ti kaneta leswi marito ya tona ya vulaka swona no ka ya nga tiyisisiwanga kasi tin'wana ti nyika mahungu yo khutaza.

Ndzavisiso lowu wu ta pfuna mulavisiso ku kota ku twisisa leswaku ku na swinsin'wana swa vana swo vulavula hi rirhandzu.

2.9 Cohen, Norman na Snyman (1993)

Cohen, Norman na Snyman (1993) va boxa leswaku loko munhu a ti vula u fanele ava na nhlamuselo. Hakanyingi vanhu a va swi koti ku nyika nhlamuselo yo vula kambe loko ku vulavula ku humelerisiwa hi risimu vanhu va hatla va twisisa nhlamuselo ya kona. Swidyondzeki leswimbirhi swi boxa leswaku vanhu va fanele va twisisa no kota ku nyika nhlamuselo yo vula swo karhi. Kutani ndzavisiso lowu wu ta

kota ku pfuna mulavisisi ku twisisa leswaku hi mikarhi yin'wana tinsimu ti ni tinhlamuselo.

2.10 Guma (1983)

Guma (1983) u vulavula hi nkoka wa tinsimu ta Vantima. U boxa leswaku ku cina, tinsimu na vutlhokovetseri swi na vuxaka swinene eka vutomi bya Vantima. Guma u boxa leswaku tinsimu ta Xisuthu ti na swiyenge swinharhu: mitlangu yo endliwa hi mitlawa, tinsimu ta le mitlangwini na tinsimu ta le ngomeni.

Ndzavisiso lowu wu ta pfuna mulavisisi muxaka wa tinsimu ta ndhavuko.

2.11 Chauke (2004)

Chauke u endlile ndzavisiso hi tinsimu ta Xitsonga a tlhela a lavisisa na tinxaka ta tinsimu leti kombisaka ndhavuko wa Vatsonga. U tlhela a boxa leswaku tinsimu ta Xitsonga ti nga ha avanyisiwa hi swiyenge swo hlaya. Xikombiso, tinsimu ta le ngomeni, tinsimu ta mphahlo, tinsimu to hungasa ku fana na tinsimu ta vukati, tinsimu leti yimbeleriwaka loko vana va tswariwa na tinsimu ta rirhandzu. Ndzavisiso lowu wu pfunile mulavisisi ku kota ku tiva tinxaka ta tinsimu to hambanahambana ta swinsin'wana swa vana.

2.12 Marholeni (1954)

Marholeni (1954) u vulavula hi mitlangu ya vafana va Vatsonga na tinxaka tin'wana laha a kombisaka tinxakaxaka ta mintlangu leyi va hungasaka hi yona loko va ri ekuriseni, ehubyeni, epuweni kumbe eka swintirhwana swo hambanahambana.

Mintlangu leyi loko va yi tlanga yi ta va pfuna ku kula va tlharihile emiehleketweni, kutitshemba, ku tiya emirini na ku va susa tingana.

NDZIMA YA 3

3. Tinxaka ta swinsin'wana

Swinsin'wana swi avanyisiwile hi swiyenge swo hambanahambana tanihi swinsin'wana na mitlangu, laha hi kumaka swo fana na dyondzo, ku hungasa na ku chavelela. Hi na mitlangu na swinsin'wana leswi endliwaka hi nkarhi wa na nhlikanhi kasi ku na leswi endliwaka hi nkarhi wa xidyambu.

Eka tsalwa ra Rasengane (1963) ra Mitlhokovetselo ya Xitsonga, hi kuma tinxaka ta swinsin'wana na tinxaka ta mitlangu swo hambanahambana leswi swi tshahiweke swo tsariwa hi Ntsan'wisi. Kasi swinsin'wana na mitlangu yin'wana swi hava vatsari-xidzi.

3.1. Hi na swinsin'wana swa na nhlikanhi leswi landzeka:

3.1.1. Ntlhanu majaha na rin'we

3.1.2. Ndzi rila vana va vanhu

3.1.3. Hure Hure

3.1.4 Eribuweni ra nambu

3.1.5 Mpfula a yi vuye

3.1.6 Switwari

3.1.7 Vana hi hlaya swirho

3.1.8 Hi twa ndlala

3.1.9 Sonto ni mixo

3.1.10 N'wana manana

3.1.11 Vana yanani xikolweni

3.1.12 Vonani n'wana wanga

3.1.13 Bentsa wee!

3.1.14 Mariya na Josefa

3.1.15 Misisi ya mina

- 3.1.16 Rama
- 3.1.17 Giyani
- 3.1.18 Bazi
- 3.1.19 Ni suke
- 3.1.20 Ndzi rhume mfana
- 3.1.21 Spiri Spiri Sporo Sporo
- 3.1.22 Xitimela xa Machoni
- 3.1.23 Xibekarana
- 3.1.24 Kekerukekero
- 3.1.25 Mido
- 3.1.26 Mandlamini
- 3.1.27 Chepisi
- 3.1.28 Mpilo
- 3.1.29 Haleluya
- 3.1.30 Xikotikoti
- 3.1.31 N'warivanti
- 3.1.32 N'wa Rikapanyana
- 3.1.33 Xinyenyana (Xivondlwana)
- 3.1.34 Emelina
- 3.1.35 N'wa Nhlarhu
- 3.1.36 Tsematsema nhonga yanga
- 3.1.37 A hi tshameni kahle
- 3.1.38 I wrote a letter
- 3.1.39 Gama
- 3.1.40 Xi whi!
- 3.1.41 Ni suke ni suke
- 3.1.44 He wena
- 3.1.43 Ho gwa ho gwa
- 3.1.44 He gagu
- 3.1.45 Swirho swa miri
- 3.1.46 He Xibelengwana
- 3.1.47 Xidonkana
- 3.1.48 Sekwa na huku
- 3.1.49 Tinyimpfu

- 3.1.50 Xinana
- 3.1.51 Tihuku
- 3.1.52 Tidonki
- 3.1.53 Du Elizabet

3.1.1 Ntlhanu wa majaha na rin'we

Ndzi hlangane ni ntlhanu wa majaha na rin'we

Va vuya va ndzi kombela fole...mmm!

Ndzi vuya ndzi ku fole ndzi hava ...mmm!

Va vuya va ndzi haxa mpama...mmm!

Ndzi suka ndzi ya ka hina...mmm!

Va ka xavela va ta lungha...mmm!

Va ta lungha a ndzi va lavi...mmm!

Ndzi lava N'wamachachulani...mmm!

A ta famba a ndzi chachulela...mmm!

Swi tlula hi ku khandziya xitimela ndzi ya Joni,

Ndzi ya wisa vusiwane.... xa koka,

Xa koka hahane, xa koka

Xa koka .... Yo, xa kokoooo!

Eka xisin'wana lexi hi kume dyondzo yo kota ku hlaya xikombiso: Ntlhanu na rin'we. Ku kota ku hambanyisa swilo swo karhi na ku tiva vusiwana. Hi kuma dyondzo ya leswaku loko u teka riendzo u nga titoloveti kufamba u ri wexe eka ndhawu leyi nga ri ki na vanhu hikuva u nga hlangana na vanhu va ku endla nsele, tlhandlakambirhi u nga tshiki u tshunelelana na vanhu lava u nga va tiveki. Nakambe xisin'wana xi hlohlotela leswaku munhu u fanele a titshineta eka vanhu lava a tshamaka va tsakile, hikuva ku tshama na vanhu lava tshamelaka ku hlekula na ku poyila swi nga endla leswaku u lan'wa u famba u ya tikweni ra le kule laha u nga tivekiki.

3.1.2 NDZI RILA VANA VA VANHU

Ndzi rilo, ndzi riloo
Hayi vana va vanhu,
Ndzi rilo, ndzi riloo.
A va nga poni,
Ndzi rilo, ndzi riloo,
Hi tinghala
Ndzi rilo, ndzi riloo
To tlaku-tlaku,
Ndzi rilo, ndzi riloo.

Eka xisin'wana lexi hi kuma riencisi tlaku-tlaku! tlaku-tlaku! swi vula ku suka u yima hi xihatla swinene. Eka xisin'wana lexi hi dyondzisa vana leswaku vana va chava swiharhi hikuva swiharhi swa dlaya, no dya vanhu, swiharhi swo fana na tinghala, na swiharhi swa le matini swo fana na tingwenya, timpfuvu ni swin'wana. Xi tlhela xi puta vana lava nga loveriwa hi vatswari lava a va ri na rifuwo va sala va pfumala vanhu vo va sirhelela. Maxaka ni vanhu lavo tlharihela tlhelo va va tekela ndzhaka leyi va nga siyeriwa yona hi vatswari va vona.

Xinsin'wana xi fanisa vanhu lava tani hi tinghala leti khomiweke hi ndlala loko ti vona xihari ti xi hlengela ti xi bvanyangeta, ti xi phatlulela hi xinkarhana ku sala marhambu tsena.

3.1.3 HURE HURE

Hure! Hure! hure!

A he hi tsakile

Manana u swekile vuswa ni xixevo

U ta sweka na makwembe... kweeee ... eembe a veka potweni.

U ta sweka na tindluwa .... ndluuu ... uuwa a veka potweni

U ta sweka na tinyawa ... nyaaaa ... a a waa a veka potweni

U ta sweka na timanga ... maaaaaa... a nga a veka potweni

Laha ka xinsin'wana lexi vana va dyondza hi tinxaka ta timbewu xikanw'e na swirimiwa na leswi tshoveriwaka, xikombiso: ku byariwa nhwembe yi ri mbewu, ku

mila nhwembe yi ri miroho, ku baleka swiluva leswi eka swona ku humaka makwembe.

Xinsin'wana xi tlhela xi dyondzisa vana hi tinxaka ta swakudya leswi hi swi vulaka leswaku i swa ndhavuko, xikombiso: eka tinhwembe hi kuma miroho ya xiphaswa, makwembe ya swekiwa ya dyiwa yari makwembe hi le tlhelo ya swekiwa ya endla tshopi.

Timanga ta oxiwa, ta katingiwa, ta swekiwa ti dyiwa, timanga ta kandziwa ti kandzela miroho, ta hlanganisiwa na makwembe ku swekiwa xinghwimbi, timanga ta katingiwa, ti kandiwa ti hlanganisiwa na mapa lawa ya humaka eka mbvaxa swi khuvutiwa ku endliwa xigugu. Tindluwa ta swekiwa hi ti dya, tindluwa ha tihlanganisa na mavele na timanga to kandziwa hi sweka tihove. Tinyawa ta swekiwa ti dyiwa tani hi tinyawa naswona ta swekiwa ti endla ntsheve.

Xinsin'wana lexi xa pfuna eka vana lavantsongo lava ha sungulaka tidyondzo ta vona ta xikolo hi ku va dyondzisa hi ta switwari, a,e,i,o,u loko va karhi va xi yimbelela.

3.1.4 ERIBUWENI RA NAMBU

Siku rin'wana ndzi tshamile

Eribuweni ra nambuu!

Ndzi ku kelu! Endzeni ka mati

Ndzo vona donoti

Nhloko ya kona khekhenene

Milomu mabesu

Xi ambale rigidawa

Na xisokisana xo basa.

Xisin'wana lexi xi dyondzisa vana nghozi ya le milambyeni xi va dyondzisa leswaku va nga tlangeli emilambyeni hikuva va nga dyiwa hi swivandzana leswi tshamaka eswidziveni.

Xinsin'wana xi tlhela xi dyondzisa vana hi mavito ya xintu ya mapesa, xikombiso: rigidawa. Xinsin'wana xi dyodyisa na maambalelo hikuva donoti lexi a xi voniwa a ndzeni ka mati a xi ambale pesa ra rigidawa emirini ni xisokisana xo basa enengeni. Vana va dyondzisiwa ku tiva mihlovo hi ku hambana ka yona, xikombiso: loko

n'wana a lavisisa hi ta rigidawa u ta tiva leswaku muhlovo wa rona i wo basa. Xinsin'wana hi xoxe xi kombisa muhlovo wa xisokisana lexi a xi ambariwile hi donoti xi ri xa muhlovo wo basa.

Vana va dyondzisiwa eka xinsin'wana lexi ku tiva marito yan'wana lawa ya tirhisiwaka yo godela ematshan'weni ya marito ya ntolovelo, xikombiso: khekhenene e matshan'weni ya nhloko leyikulu. Eka xinsin'wana vana va tlhela va dyondza ku tirhisa marito yo encenyeta tani hi rito kelu! Leri vulaka ku langutisa hi xihatla.

3.1.5 MPFULA A YI VUYE

Rasengane (1963) u tshahe Ntsanwisi loko a ku:

Grrrrrr- Phavavaaa- ntho-ntho-ntho-waaa...!

A yi vuuyee ...! Ku hlambanyisa swihlangi!

Mpfula yi vuye mthothotho!

Hi ta dya matimba mthothotho!

Mpfula yi vuye mthothotho!

Hi ta dya mabembele mthothotho!

Mpfula yi vuye mthothotho!

Hi ta dya timanga mthothotho!

Mpfula yi vuye mthothotho!

Hi ta dya tindluwa mthothotho!

Mpfula yi vuye mthothotho!

Hi ta dya xinghwimbhi mthothotho!

Mpfula yi vuye mthothotho!

Hi ta dya marhanga mthothotho!

Mpfula yi vuye mthothotho!

Hi ta dya xisense mthothotho!

Mpfula yi vuye mthothotho!

Hi ta dya swifaki mthothotho!

Mpfula yi vuye mthothotho!

Eka xisin'wana lexi vana va dyondza maencisi na mahlamari. Va tlhela va dyondza no tiva tinxaka ta swakudya swo hambanahambana swa ndhavuko. Vana va tlhela no tiva leswaku mpfula yi na nkoka lowukulu evuton'wini bya vanhu, hikuva loko yi

nga ni swakudya swa ndhavuko leswi humaka emasinwini loko kuna mpfula a swi nge byariwi naswona a swi nga kumeki.

3.1.6 SWITWARI

Hi dyondza A ku fana na xileyi
Hi dyondza E ku fana na joko,
Hi dyondza I ku fana na rinhi.
Hi dyondza O ku fana na tandza
Hi dyondza U ku fana na xihisu
A E I O U

Xisin'wana lexi xi dyondzisa vana ku tsala. Masungulo ya dyondzo a e i o u. switwari leswi hi swona hi swi tirhisaka loko hi vumba marito ya Xitsonga. Hi nga ha swi vula leswaku i swiheteleri , ntirho wa swona i ku gimeta kumbe ku hetelela rito ra Xitsonga. Tinsimu to tala ta leti vana va Vatsonga va yimbelelaka ta switlangwana ti na ntikelo lowu dyondzo ya khale a yi byi kuma eka tidyondzo ta lavakulu.

3.1.7 VANA HI HLAYA SWIRHO

Sweswi vana hi ta hlaya swirho,
Hi ta hlaya swirho,
Swa miri wa hina,
Nhloko, makatla, xifuva, xisuti.
Matsolo, swikunwana.
Matsolo, swikunwana.

Laha vana va dyondza ku tiva swirho swa vona. Dyondzo leyi hi Xinghezi yi vitaniwaka "Life Skills" laha vana va tivaka hi swirho swa vona vinyi va ri karhi va swi khoma hi mavoko ya vona. Xisin'wana lexi xi tlhela xi pfuna vana ku endla vutiolori hi ku olova. Miri wa hina wu dinga vutiolori.

Vana va dyondza na matshamelo ya swirho swa vona, xikombiso: mahlo, tindleve, nhompfu, xilebvu na nomo swi kumeka enhlokweni ya munhu. Vana va dyondza na vun'we na vunyingi eka xinsin'wana lexi, xikombiso: katla – makatla.

Eka xinsin'wana lexi xi dyondzisa vana ku tiva ntirho wa xirho xin'wana na xin'wana, xikombiso: matihlo ya tirha ku vona, tindleve i to twa hi tona.

3.1.8 HI TWA NDLALA

Hi twa ndlala,
Hi twa ndlala,
Ha rila,
Ha rila, nsimbhi yi ba rini?
Nsimbhi yi ba rini?
Nge-nge-nge-... nge nge-ngeee!
Hi twa ndlala,
Hi twa ndlala,
Thicara, thicara...
Lamula ri kwihhi?
Lamula ri kwihhi?
Hi ta dya... hi ta dya...!

Vana va yimbelela xisin'wana lexi siku rin'wana na rin'wana loko xikolo xiya eku humeni. Kutani va dyondza ku tiva leswaku ku na nkarhi wo dya hi wona. Hi nkarhi wo dyondza a ku dyihi. Loko va yimbelela xisin'wana lexi va sungula ku lemuka leswaku se i nkarhi wo huma ka xikolo.

3.1.9 SONTA NI MIXO

A ku ri sonto ni mixo tlhelo ka nambu
A ku ri sonto ni mixo tlhelo ka nambu
Ndzi tswontswile manana ka khume
Tlhelo ka nambuu!
Ndzi tswontswile manana ka khume
Tlhelo ka nambu...!
Tlhelo ka nambu, tlhelo ka nambu, tlhelo ka nambu le....

Eka xisin'wana lexi vana va dyondza ku hlayela masiku ya vhiki, xikombiso: Sonto, nkarhi wa siku, xikombiso: mixo, swiyimo swa ma titwelo ya munhu eka nkarhi wo karhi, laha vana va dyondzisiwa ku komba ku tsaka e ka munhu loyi a ku endlelaka leswo tsakisa e vuton'wini bya wena, xinsin'wana xi kombisa ku tsaka ka n'wana ku ti kuma a ri etlhelo ka nambu ka ha mixo leswi anga se tshama a swi vona, swi n'wi tsakisile ngopfu a kondza a tswontswa manana wa yena hi ku tsaka na ku khensa ku va a fikisiwile eka ndhawu leyi. Vana va tlhela va dyondza hi ta vundhawu, xikombiso: etlhelo ka nambu.

Xinsin'wana pfuna vana ku dyondza dyondzo ya tinhlayo, hikuva laha ku hlayeriwa tinomboro va ri karhi va kombetela hi tintiho na mavoko.

3.1.10 N'WANA MANANA

N'wana manana, delengu, delengu, delengu.

Vuswa u nga dyi, delengu, delengu, delengu.

Va chele murhi, delengu, delengu, delengu.

Murhi wo tshwuka, delengu, delengu, delengu.

Wo dlaya wena, delengu, delengu, delengu.

Dyana miroho, delengu, delengu, delengu.

N'wana manana,

Delengu, delengu, delengu.

Madleke u nga nwi,

Delengu, delengu, delengu.

Va chele murhi,

Delengu, delengu, delengu.

Murhi wo tshwuka

Delengu, delengu, delengu.

Wo dlaya wena, delengu, delengu, delengu.

Nwana mati, delengu, delengu, delengu.

Xisin'wana lexi xi dyondzisa vana ku yingisela kumbe ku landzelela swileriso swo karhi. Ku nga ha va loko vatswari va va laya. Vatswari va langutela leswaku vana va yingisela swileriso no tlhela va swi landzelela. Na ku va nga dyi swakudya swo nyikiwa hi vanhu lava va nga va tiveki, na ku tiva leswaku chefu yi kona naswona ya dlaya.

3.1.11 VANA YANANI XIKOLWENI

Vonani dyambu ra huma,
Vonani dyambu ra huma
Hlambani tinhloko majaha,
Hlambani tinhloko vanhwana.

Twanani nsimbhi ya rila
Twanani nsimbhi ya rila
Tsutsumelani xikolweni,
Tsutsumelani xikolweni,
Hatlisani mi ya fika
Hatlisani mi ya fika
Thicara a ta tsaka
Thicara a ta tsaka

Vana va dyondzisiwa leswaku loko dyambu ri tlhava va twa nsimbhi yi ba swi vula leswaku va fanele va tsutsumela exikolweni. Naswona va dyondzisiwa ku tiva nkoka wa nkarhi no wu hlayisa.

3.1.12 VONANI N'WANA WANGA

Vonani n'wana wanga,
Sekurendze, kurendze, kurendze...
U ala na ku dya ha!
Sekurendze, kurendze, kurendze...
N'wana wanga, hicho, hicho, hicho!
Wa mandleve, hicho, hicho, hicho!
Si ya dlodlo, hicho, hicho, hicho!

Xisin'wana lexi xi dyondzisa nkoka wa ku tsaka, ku cina na ku kombisa leswaku loko n'wana a kala a cina u kombisa ku tsaka swinene.

3.1.13 BENTSA WEE!

Bentsa wee... bentsa! N'wa-vuyani kwihi Bentsa?
Bentsa wee... bentsa! N'wa-vuyani kwihi Bentsa?
Lomu tingomeni! bentsa! N'wa-vuyani kwihi Bentsa?
Vukundzu-kundzu! bentsa! N'wa-vuyani kwihi Bentsa?
Lomu mabyalweni! bentsa! N'wa-vuyani kwihi Bentsa?
Vudakwa-dakwa! bentsa! N'wa-vuyani kwihi Bentsa?
Lomu tihunyini! bentsa! N'wa-vuyani kwihi Bentsa?
Vukhwenu-khwenu! bentsa! N'wa-vuyani kwihi Bentsa?

Xisin'wana lexi xi dyondzisa vana ku hanya vutomi lebyinene. Vana va tsundzuxiwa leswaku va nga tshameli ku famba va ya eka tindhawu ta vuhungaselo byo fana na le swipotweni hi laha ku nga heriki hikuva a kuna mbuyelo wa nchumu.

Xinsin'wana xi hlohletela vana ku hlawula vanghana lavanene lava va nga ta kombisana mahanyelo lamanene lava rhandzaka kereke, xikolo, ku pfuneta eka mintirho ya le kaya.

3.1.14 MARIYA NA JOSEFA

I Mariya na Josefa
I Mariya na Josefa
I Mariya na Josefa
Hi lavaya va famba
Va khandziye xidonkana
Va khandziye xidonkana
Va khandziye xidonkana
Va kongoma Betlehema
Va kongoma Betlehema
Va kongoma Betlehema
Va tlakule Yesu, n'wana
Va tlakule Yesu, n'wana
Va tlakule Yesu, n'wana
Hi lavaya va famba

Va kongoma Betlehema

Va kongoma Betlehema

Va kongoma Betlehema

Hi lavaya va famba

Xisin'wana lexi xi dyondzisa hi timhaka ta Bibe. Xi dyondzisa vana hi ta ku velekiwa ka Hosi Yesu. Vana va dyondza leswi vanhu va khale a va swi tirhisa tani hi swifambo swa vona. Xinsin'wana xi humesela e rivaleni leswaku vanhu khale hambu ku ri a ntsungeni wa malwandle a va tirhisa swifuwo tani hi swifambo swa vona, e ka xinsin'wana lexi ku tirhisiwile mbongholo hi vatswari va Hosi Yesu ku ya e Betlehema.

Ku ya ka vatswari va Hosi Yesu a Betlehema, vana va dyondza matimu ya ta ku velekiwa ka yena na ta yena. Vana va dyondza hi ta tiko na ndhawu leyi a velekeriweke e ka yona. Vana va dyondza hi ta xivangelo xa leswi endleke leswaku vatswari va Hosi Yesu va ya e Betlehema ku ya kuma n'wana kona.

Xinsin'wana xi endla leswaku vana va dyondza hi ta vumunhu, hikuva e ku velekiweni ka Hosi Yesu ku humesiwile tinyiko ta nkoka swinene ti humeseriwa n'wan loyi a velekiweke. Leyi i mbewu ya vumunhu leyi nwana a kulaka na yona evuton'wini bya yena hinkwabyo, ku nga ximilani xo hanana.

Vana va dyondzisiwa maviti na ntsongahato wa kona, xikombiso: riviti, donki leri ntsongahato wa rona ku nga xidonkana.

3.1.15 MISISI YA MINA

Misisi ya mina ndzi yi rhandza kanjhani

Loko ndzi pfuka ndzi yi hlamba kanjhani

Ni ku kama ya kamiwa,

Loko yi leha ya tsemiwa,

Misisi ya mina ndzi yi rhandza kanjhani

Ntima wa yona wu sasekile ngopfu,

Loko ndzi famba va yi navela,

Ni mafurha ya totiwa

Misisi ya mina ndzi yi rhandza kanjhani.

Xisin'wana lexi xi dyondzisa vana rihanyu lerinene, nkoka wa ku basa no tirhandza. Misisi yi endla leswaku n'wana a languteka a sasekile ngopfungopfu eka vana va vanhwanyana. Nakambe na le Bibeleni va kombisa leswaku ku basa swi ku yisa ekusuhi na Xikwembu.

3.1.16 RAMA

Rama ya Xilungu.

A yi toteleki

Ndzi te ndza yi totela

A yi toteleki

Totela, totela hayii!

Totela, totela hayii!

Laha vana va ba xirhendzevutani un'wana wa vona a karhi a yimbelela lava van'wana va ri karhi va hlavelela va ri karhi va cina.

Lexi xinsin'wana vana va endla vutiolori no encenyeta leswi endliwaka loyi a sumaka, xikombiso: loko a ku hayii! Va va va kombisa hi mavoko ku kaneta nakambe va dyondza leswaku loko swilo swi nga koteki a ku sindzisiwi ku swi endla.

3.1.17 GIYANI

Giyani 14 mondla we

Ndzi hlangane na mfana

A ku wa ndzi rhandza

Mina a ndzi n'wi rhandzi

Ndzi rhandza lowo tshwuka

Wo hlamba hi masi

A tigudla hi xikhekhana

A tisula hi xinkwa

A tola rhama

Hi loko a ni khingetela

Khe gee! i mari
I mara tswetle
I gruva gruva

Risimu loko va ri karhi va yimbelela va phakatana mavoko ha vumbirhimbirhi va ri karhi va encenyeta leswi encenyetaka xikombiso ku fana na ku hlamba, ku tisula, ku tola na swin'wana na swin'wana va va ri karhi va encenyeta. Risimu leri ri dyondzisa leswaku munhu u fanele tshama a basile mikarhi hinkwayo.

3.1.18 BAZI

Bazi ra ni siya maseve bayi bayi
Ni va jumile maseve kheheleni
A va nwa tiya na swikotso
Saka ra mavele ri lo tala
Ri lo pha pha pha phaphasi!

Laha vana va phakatana mavoko hi vumbirhimbirhi loko va ku bayibayi va encenyeta voko ri va ri bayibayisa loko va ku kheheleni va khoma khehele.

3.1.19 NI SUKE

Ni suke ni famba
Ni thumba cheleni
Ni ya evhengeleni
Ni xava chepisi
Va ni rhoba cinci
Mina ndzi kwata
Ndzi huma hi gede
Ndzi kongoma kaya
Va ku swi lo yini?
Ndzi ku va ndzi rhobile cinci

Evhengeleni

Lexi xisin'wana xi dyondzisa vana ku tiva ku hlayela, ku tiva ku hlanganisa na ku susa, xinsin'wana lexi xi tlhela xi dyondzisa vana leswaku loko munhu a ya eku xaveni xilo xo karhi u fanela ku hlayela cinci ya yena a ha yimile kwalaho a nga se yi teka ku endlela leswaku swi olova ku hlayela na muxavisi.

Xisin'wana xi dyondzisa vana leswaku xilan'walan'wana a xi pfuni nchumu hikuva munhu u ta lahlekeriwa hi leswi nga swa yena na leswaku munhu u tsandzeka ku fikelela leswi a swi lavaka, xa nkoka i ku titsongahata, munhu a tiyisela swiyimo hinkwaswo hikona a humelelaka.

3.1.20 NDZI RHUME MFANA

Ndzi rhume mfana

Hayi! A ya vhengeleni

Hayi! A ya xava xinkwa

Hayi! Xa zukwa na peni

Hayi! Na masonja

Hayi! A famba so, a famba so

Vana va yimbelela va ri karhi va tlulatlula hi ku famba loko va ku "a famba so" va va va ri karhi va encenyeta mafambelo. Risimu leri ri dyondzisa leswaku ntirho wa vana i ku rhumiwa hi lavakulu.

Loko vana va karhi va ecenyeta ku famba va va karhi va endla vutiolorileswi endlaka rihanyu ra vona ri antswa tani hi leswi vutiolori byi antswisaka rihanyo ra munhu.

Xisin'wana lexi xi nga twala xi nga ri na mongo wukulu loko munhu a xi yingisa vana va karhi va xi yimbelela no ecenyeta mafambelo kambe vatswari va fanele ku dyondzisa vana vutihlamuleri va hari lavatsongo hikuva n'wana u sungula ku titshemba loko a rhumiwa evhengeleni a vuya ni lswi a rhumiweke swona, a tlhela a vuya na swona hi nkarhi.

3.1.21 SPIRI SPIRI SPORO SPORO

Girini khabeji
Papa “yoghurt”

Hoza chomi.

Xana mi ri yini?

Hi timhaka ta buti Singita

Loko va ri karhi va yimbelela va va va ri karhi va phakatana mavoko hi vambirhimbirhi. Risimu leri ri dyondzisa vana tinxaka ta swakudya. Xinsin’wana xi pfuna vana ku endla vutiolori.

3.1.22 XITIMELA MACHONI

Xitimela machoni

Xi-ti-me-la ma-cho-ni-choni

Choni machoni lava dyaku

Machoni choni choni choni

Xinsin’wana lexi xi dyondzisa vana ku tiva xitimela, leswaku xitimela xi na nhloko leyi yi nga yona leyi fambaka, yi koka matorokisi, matorokisi ya kokiwa ku fana na golonyi leyi kokiwaka hi timbhongolo yona hi yoxe a yi koti ku tifambisa. Vana va dyondza hi tinxaka ta switimela, leswaku ku na xitimela lexi xi fambisiwaka hi malahla na lexi fambisiwaka hi gezi.

Vana va tlhela va dyondza matimu lama veke kona ya ndlala leyikulu hi malembe ya 1895-1896 le tikweni ra *Zimbabwe* leswi swi endleke leswaku vaakatiko va tiko ra *Zimbabwe* va famba va ya khandziya xitimela lexi thyiweke vito ra Machoni va ta ku ta lava mintirho laha tikweni ra Afrika – Dzonga na matiko – akelano.

3.1.23 XIBEKARANA

Xibekarana xibekaraneel!

A hee-ha

He-le-le i yoo!

Ma xi vona xibekarana

Xi chicha xinkwa

Ka maxavoo!

A hee-ha

He-le-le i yoo! Haaa!

He-le-le i yoo! Haaa!

Ma xi tiva xibekarane!

Xi dyondzisa leswaku ntirho wa bekara i ku famba yi chichi xinkwa, kambe lexi vana va xidyondzaka xin'wana i ku tiva lomu xinkwa xihumaka kona ku nga ebekarini lomu xi bakiwaka kona. Vana va dyondza na ku hambanisa marito, xikombiso: xinkwa xo bakiwa a xi swekiwi kumbe leswaku swakudya hinkwaswo leswi humaka ebekarini swi va swi lo bakiwa.

Eka xinsin'wana vana va dyondza ni ku yisa marito eka ntsongahato, xikombiso: rito bekara leri ntsongahato wa rona ku nga xibekerana.

Vana va dyondza na timhaka ta mabindzu na vulawuri bya kona, hikuva eka xinsin'wana bekara a yi fambi yi lawulula xinkwa kun'wana na ku n'wana kumbe emintini ya lava nga khoma mali kambe yi lawulula eka mabindzu na swibindzwana (swiphaza) ntsena.

3.1.24 KEKERUKEKERO

Ma va tiva lava sumaka

Va ku ahee.

Ku va ku suma sesi Nyeletee

Mhana vona va huma kule

A hee ku va!

A kule ka Matiyanee

Va tshama va tshama nyano

A hee ku va!

Va bebula n'wana un'we

A hee ku va!

Ku nga Masingita

A hee ku va!

Va tshamanyana

Va bebula n'wana wa vumbirhi

Ku nga Javurisa

A hee ku va!

Risimu leri ri yimbeleriwa loko vanhu va lava ku ku tivisa, vana va dyondzisiwa leswaku loko va ri na muyeni loyi a nga va endzela va fanele ku n'wi tivisa eka vanghana va vona, va fanale ku va tivisa laha va humaka kona, va va tivisa leswaku vatswari va vona i vamani, vativisana ni vamakwavo va vona ni leswaku i va ngani e kaya ka vona.

Loko vana va tivisana hindlela leyi va ta tolovelana va va vanghana lavakulu na swona va ta kula va ri na mahanyelo lamanene.

3.1.25 MIDO

Mi-do do-la do-ti

Mi-do do-la do-ti

Clap your hand (Banani mavoko)

Turn around (Hundzulukani)

Ma ri gum tsetse

Clap your hands (Banani mavoko)

Turn around (Hundzulukani)

Xinsin'wana lexi xi dyondzisa vana ku tiva tinoto ta vuyimbeleri, vana vatlhela va tiva tinxaka ta macinelo. Loko va ri karhi va yimbelela xinsin'wana lexi va dyondza ni marito ya ririmi ra xinghezi na leswi ya vulaka swona tani hileswi loko va yimbelela xinsin'wana va va ku va karhi va encenyeta leswi marito ya vulaka swona, xikombiso: "*clap your hands and turn around*", vana va phokotela mavoko va karhi va hundzuluka- hundzuluka.

Eku phokoteni ka vona mavoko ni ku hundzuluka vana va endla vutiolori lebyi nga kahle eku tiyisa miri.

3.1.26 MANDLAMINI

Mandlamini

Mandlamini

Why xuka du

Why xuka du

A va ku *talk* thobela

A va ku *talk* thobela

Why xuka du

Why xuka du

Vana va phakata mavoko ha vambirhimbirhi voko ra un'wana ri phakata na ra un'wana ri tlhela ri ba katla ra yena loko va ku "*talk thobela*" va va va phakatanisa mavoko ka mbirhimbirhi xikan'wekan'we. Vana va dyondza tindzimi timbe, xikombiso: "*Talk*" i rito ra xinghezi, rito "*thobela*" i rito ra xisuthu. Risimu leri vana va endla vutiolori no hungasa.

3.1.27 CHEPISI

Wanuna un'wana

A thumbile cheleni

A ya xava chepisi

A ti pfurhetela

Yi ku vhuuu!

Chekasi phaa!

Dede yi ku dederedere yi ku ndee!

Risimu leri ri dyondzisa mimpfumawulo ya maencisi, xikombiso: vhuuu!, phaa!. Vana va dyondzisiwa leswi marito ma maencenyetaka swona, xikombiso: phaa! mpfumawulo lowu dyondzisa ku buluka ka xokarhi. Mpfumawulo lowu wu nga encenyeta ku buluka ko fana na ximoko, tilo, ku ba munhu hi mpama, kumbe ku baleka mbvaxa.

3.1.28 MPILO

Mpilo mpilo

Mpilo yaka

Ya mavalavala

Na ki ya jola

Ni muferi wa ka
Ni mupfuni wa ka
Va sule va rila
Loko ndza ha etlele
Khwiri ri pandza
Ndzi tsala papila
Ndzi rhumela kaya
Kaya va ni byela
N'wana u Ripotso
Ripotso a kula
A teka wansati
Nsati wa kona va ku Selina
Selina a kukula
A thumba two bobo
A ya xopeni
A xava chepisi
Correct (hi swona)
Selinah correct (hi swona)
Selinah correct (hi swona)

Vana va hungasa hi ku yimbelela risimu ra mpilo va endla vutiolori. Vana laha va phakatana mavoko ha vambirhimbirhi no dyondza tindzimi tin'wana, xilkombiso: "*Correct*" na marito yo duvulela ku fana na rito "jola" leri humaka eka rito ra xibunu "jol" leri vulaka ku tlanga. Xinsin'wana xi dyondzisa vana hi mali hi ririmi leri vatsonga khale a va vitana macheleni mambirhi xiswona , "*two bobo*".

3.1.29 HALELUYA

Haleluya
Halela mapoto mfundhisi
Praise God
Pressa xigodo mfundhisi
Yes of Course
Yesu wa ka Khosa mufundhisi

Afrikaans

A fela ku kasa mfundhisi

Haleluya i rito leri kumekaka eBibeleni, xinsin'wana hambu leswi xi teleke misawu xidyondzisa vana marito ya xinghezi, xikombiso: "*Praise God*", vana va kota ku tiva leswaku leswi swi vula leswaku "a ku dzunisiwe Hosi", "*Yes of course*" leswi vulaka leswaku "hiswona ndza pfumela".

Xinsin'wana xi pfula mahlo ya vana leswaku loko u nga dyondza tindzimi ta tinxaka tin'wan u ti tiva hi kuhelela u nga kuma ntirho wo hundzuluxa tindzimi leti eka tindzawu to fana na le tikhoto leswaku swi olovela lava va nga ti tweeki loko ti vulavuriwa.

Eka xinsin'wana lexi vana va tiphina hi mafenya tani hi leswi marito ya xilungu ya ngo hundzuriwa hi ku landza mpfumawulo wa wona, xikombiso: "*Praise God*" ri tekiwa onge ri vula leswaku Pressa xigodo.

3.1.30 XIKOTIKOTI

Xikotikoti haleno

Xa vinjana haleno, haleno

Xa ka hina yoo haleno, haleno

Xa vinjana haleno, haleno

Ka Mukhomi yo haleno, haleno

Xa vindlana haleno, haleno

N'wana mhani a-a-a haleno, haleno

Xa vindlana haleno, haleno

Xinsin'wana lexi dyondzisa vana ku yimbelela va ri karhi va endla vutiolori hi ku bananisa sikotela swimbirhi ehansi ka milenge hi mimbirhi kayona, leswi a swi endla leswaku ku huma huwa leyikulu kutani vana lavan'wana a va twa huwa leyi kutani va tiva lomu ku tlangiwaka kona kutani va kota hatlisa ku ya hlangana na vona va tlanga vatiphina swin'we. Xinsin'wana xi dyondzisa vana peletwana a, na ku ya laha swilo swi humelelaka kona.

3.1.31 N'WARIVANTI

N'warivanti pfuleka, pfuleka, pfuleka
Hi ta nghena pfuleka, pfuleka, pfuleka
Hi veka nyama pfuleka, pfuleka, pfuleka
Hi ta famba pfuleka, pfuleka, pfuleka
Hi ya hlota pfuleka, pfuleka, pfuleka
Pfuleka, pfuleka, pfuleka, pfuleka...!

Vana va dyondzisiwa ku va ni vutihlamuleri eka xinsin'wana lexi, hikuva hilaha swihumeseriwaka erivaleni leswaku rivanti ra yindlu a ri pfuleki leswaku ku ta vekiwa nyama endzeni ka yona hikuva loko nyama yo siyiwa ehandle swimanga, timbyana swi nga dya nyama leyi kambe yi fanele ku vekiwa laha ku hlayisekeke. Hi tlhela hi kombisiwa leswaku rivanti a ri pfuleki leswaku va ta famba va ya eku hloteni leswi hi nga vulaka leswaku va ya eku tirheleni munti leswaku ku ta va na xixevo. Hi xinsin'wana lexi n'wana u kula a swi tiva leswaku munhu u fanele ku hlayisa swilo swa yena hinkwaswo na ku tirhela munti wa yena hi minkarhi hinkwayo.

Laha n'wana u dyondza rhavi ra ndzeriso, laha hi vonaka xilandzi –eka, eka rito pfuleka.

3.1.32 N'WA RIKAPANYANA

N'wa rikapanyana

Kavakaveka

Loko u nga kavati

Hi ta hisa nomo

N'wa rikapanyana

Kavakaveka

Loko u nga kavati hi ta ku tsona vudyangwana.

Leri risimu ri dyondzisa vana ku lehisa mbilu, hikuva loko hi vona N'warikapanyana a ri karhi a kavatela swi vula leswaku u le ku langutiseni ka lexi a nga xi bvanyangetaka a kuma swakudya swa yena. Vana va dyondza leswaku munhu u fanele ku tiyisela a lehisa mbilu eka xin'wana na xin'wana lexi a xi endleka, leswaku a ta kota ku fikelela ku navela ka yena.

Xinyenyana lexi loko xi ri eku kaveteni na loko vanhu va fika va yimbelela v aba huwa a xi nge tshiki ku kaveta xi tsutsuma hikwalaho ka huwa kambe vo ya va xi nyika matimba yo kaveta. Munhu un'wana na un'wana loyi a tiyiselaka eka leswi a swi endlaka a wa a pfuka kambe a nga tshiki ku ringeta eku heteleleni wa humelela. Risimu ri dyondzisa vana .Vana va dyondza na riendli kaveta.

3.1.33 XINYENYANA (XIVONDLWANA)

A ku ri na xinyenyana
Xi tshame xisakeni,
A xi navela ku haha
A xi navela ku haha

A ku ri na xinhwalana
Xi tshame enhlokweni
A xi navela ku luma
A xi navela ku luma

Ndzi suka ndzi teka xisibi
Ndzi rhelela nambyeni,
Ndzi ya hlantswa xinhwalana
Ndzi xi khulukisa ni mati

Risimu leri ri dyondzisa vana hita rirhandzu na vutihlamuleri, leswi hi swi vona hi xikombiso xa xinyenyana lexi a xi tshame exisakeni, loko xinyenyana xi tshama a xisakeni swikomba leswaku kuna mandza kumbe mavondlo, leswi swi endla leswaku xinyenyana na loko xi navela ku haha xi nga swikoti hikuva a xi fanelanga ku xi siya mandza kumbe mavondlo swi nga hlayisekanga.

Risimu ri dyondzisa vana ku tirhandza ,va fanele ku tshama va basile hikuva thyaka ri vangela swilumi (xinhwalana) loko u tshama u thyakile, mavabyi na swona munhu loyi a nga hlambeki u va na nsema. Vana va dyondzisiwa ku hlamba na ku hlantswa hi xisibi hikuva xona xi kota ku basisa munhu na swiambalo, ku hlantswa swilumi leswi namarhelaka swiambalo na ku tumbela emirini lomu ku nga na misisi swi luma swi tlhela swi vanga mavabyi.

3.1.34 EMELINA

Emelina, Emelina n'wana manana,
Emelina, Emelina n'wana manana,
Huma va ku lovola n'wana manana
Huma va ku lovola n'wana manana
Hee! ... n'wana manana ...
Va kala va ndzi dlayela nhlata lowukulu
Va kala va ndzi dlayela nhlata lowukulu
Hoo! ...nhlata lowukulu wa ximboni.

Xisin'wana lexi xidyondzisa vana ku hlangana na van'wana va nga tshami va ri voxo va tiputa vusiwana. Vana va tlhela va dyondza ta vutomi, va dyondzisiwa ku swi tiva leswaku eku hanyeni kuna ta vukati laha wanhwana a lovoriwaka a ya aka ndyangu wa yena, leswi swi tsundzuxa vana leswaku ku tlhakela jaha a hi wona masungulelo ya ndyangu lamanene.

3.1.35 N'WA NHLARHU

N'wa nhlarhu, n'wa nhlarhu birimambo, majengenja, birimambo! Birimambo,
manjengenja! Birimambo! Ndza ku vitana,
U vita hi tatana, Birimambo, Manjengenja, Birimambo!
Tatana a va byaka, Birimambo Manjengenja!
Birimambo!
A dlawaka hi tindluwa, Birimambo, Manjengenja!
Birimambo!
Hi tindluwa ta mananga,
Ta mananga Manjengenja! Ta mananga!

Xinsin'wana lexi xi dyondzisa leswaku khale wa khaleni vanhu na swihari a va swi kota ku vulavula va twanana. Mongonkulu wa xinsin'wana lexi eka vana hileswaku va fanele ku tiva leswaku loko va ti twa va vabya va fanele ku tivisa lavakulu hi ku ta ku tshikeleriwa ka vona hi vuvabyi byo karhi leswaku va ta kuma ku pfuneka.

Vana va tlhela va dyondza leswaku laha emisaveni ku ni vanhu vo karhi lava tshungulaka mavabyi.

Hakanyingi vana va tala ku sala na vakokwana loko vatswari va ha yile eku singileni, hi xinsin'wana lexi va dyondza ku vikela vamakhelwana loko kokwana a nga tshuka a tshikeleriwa hi vuvabyi.

3.1.36 TSEMA TSEMA NHONGA YANGA

Tsema tsema nhonga, nhonga yanga

U yi veka ndleleni, ndleleni,

Va ta hundza va teka, va teka

Va lumbeta mabihani, mabihani

Mabihani a ri n'wana N'wa-ngwenya, N'wa-ngwenya

Xingomana tundzundzu, tundzundzu

Xa ku rila Tovoki, Tovoki

Tovoki u nga rili, u nga rili

I manana a vuyaka ekaya,

A vuyaka na Nsila-mbilu, Nsila-mbilu

Rhakarhaka lera nga ra matata mbilu ni rihlelo,

Thuku-tluku dlomu pela nambu,

Lomu ka Vagwambe na vacopee!

Xinsin'wana xi dyondzisa ku hlayisa swilo lomu u vekaka kona. Hikuva u nga ta lumbeta munhu wo ka a nga ri yena. Xinsin'wana xi tlhela xi dyondzisa vana leswaku na loko va nga tshuka va khunguvanyekile va nga lan'wi hikuva va nga tikuma va famba va kayakayeka, va pembela na matiko va nga tivi lomu va yaka kona va hetelela va nga vuyeriwi hi nchumu.

3.1.37 A HI TSHAMENI KAHLE

A hi tshameni ka kahle

Hi tshinelela van'wana

A hi tshameni ka kahle

Hi tshinelela van'wana

Namba 1, namba 2, namba 3

A hi tshameni ka kahle

Swidudla swa mathicara

Namba 1, namba 2, namba 3

Risimu leri ri dyondzisa vana ku tshama swin'we va rhandzana, va hlayisana. Vana va dyonndza leswaku loko va hlangana na vana van'wana lava va nga tolovelanangiki va nga tshwinyetani kumbe ku rhuketelana kambe a va vitanani va tivana va hundzuka va nakulorhi, va langa swin'we, va dyondzisana swinsin'wana na mitlangu yo hambanahambana. Xinsin'wana xi dyondzisa vana ku tiva ku hlaya tinomboro hi ririmira Xinghezi.

3.1.39 TSALA PAPILA

Tsala papila ni tsalela diyara

Tsala papila ni tsalela diyara

Nhlamulo, nhlamulo

Nhlamulo ku hava

Nhlamulo, nhlamulo

Nhlamulo ku hava.

Risimu leri dyondzisa vana leswaku a hi minkarhi hinkwayo laha u nga ta endla xilo xo karhi u langutele mbuyelo wo karhi wu nga ta vuyisa leswi wena u anakanyisaka xiswona. Vana va fanele ku ti lulamisela swilo hi ku anama leswaku loko swio swi nga humeleri hi ndlela leyi va navela ha kona va swi amukela. Leswi swi endla leswaku vana va tiva leswaku na loko va nga tshuka va kombela swo karhi eka vatswari va vona loko va nga fikeleri ku va nyika swona va swi twisisa leswaku swiyimo a swi tshami swi fana minkarhi hinkwayo.

3.1.40 GAMA

Gama hi leriya

Ri haha emoyeni

Tihuku ta ri chava

Tihuku ta ri chava

Risimu leri ri dyondzisa vana leswaku tani hi leswi gama ri tshamaka ri ri nala lonkulu wa tihuku ni le ka vanhu swi tano loko ku langutisiwa eka swiharhi swa khombo lerikulu ku fana na swiharhi leswi dlayaka ku fana na nghala, yingwe, mhelembe, nyarhi na ndlopfu, swiharhi leswi swi ta tshama swi ri swa khombo swinene va nga pfuki va swi tshinelerile evuton'wini bya vona.

Xinsin'wana xi tlhela xi tsundzuxa vana leswaku ni le ka vanhu va tele vanhu va lunya lerikulu, vana a va fanelanga ku ti tshineta eku suhi na von hikuva va nga va endla tihanyi.

3.1.41 XI WHI!

Xi whi! whi! whi!

Tlakula whi!

Tlakula whi!

Yo tlakula whi, whi

Xi whi! whi! whi!

Yo ho ha tlakula whi!

Xa ka Ngoveni

Yo ho ha tlakula whi whi!

Xinsin'wana lexi xi dyondzisa vana ku tirhisa swihikahato eka marito yo karhi lawa ya vulavuriwaka tani hi mahlamari na maencenyeti, xikombiso: Whii! Loko vana va sungula ku dyondza ku tsala va kota ku twisisa hi ku hatlisa ku swihikahato leswi va faneleke ku swi tirhisa. Vana va dyondzisiwa eka xinsin'wana lexi leswaku loko munhu a tsala xivongo xa munhu u fanele a xi sungula hi ku tsala ritopeletwa lerikulu, xikombiso: Ngobeni.

3.1.42 NI SUKE NI SUKE

Ni suke ni famba

Ndzi ya ntshaveni
Ndzi hlangana na belengu
A ndzi gangisa
Hi ya ka vona
Ndzi fika ndzi sweka vuswa
Vuswa bya bodza
Ndzi nyika kokwana
Kokwana vo hleka halaa!
Ni nyika hahani
Hahani vo hleka halaa!
Ni nyika malume
Malume vo kwata hoo!
Ni nyika vafana
Vafana vo kwata hoo!
Ni nyika Belengu
Belengu xo ni ba hi mpama
Ni jika hi yindlu
Ni thonisa nhloti
Ni nghena endlwini
Ni longa swa mina
Ni huma hi gede
Ni kongoma kaya
Va ku swi lo yini
Ni be hi Belengu
A ku bela yini
Ni swekile vuswa
Vuswa bya mbodza

Xisin'wana lexi xi dyondzisa ku kondzelela hambiloko swilo swi tika na ku tiva leswaku mbondza i vuswa byo ka byi nga vupfanga. Xinsin'wana xi dyondzisa vana maencisi, xikombiso rito Halaa! Leri encenyetaka ku hleka.

3.1.43 HE WENA

He wena girini apula
U byela *yellow* banana
A tisa xiqoko xa mina
Hi wa vuntlhanu
Ni n'wi vonile

A cina
Tsovetso

Vana va phakata mavoko va ri vambirhimbirhi va ri karhi va yimbelela. Loko va ku tsiri va ti khoma nyonga. Xisin'wana lexi xi dyondzisa ku tiva mixakaxaka yo hambana ya mihlovo, mihandzu no tlhela u tiva masiku ya vhiki.

3.1.44 HO GWA HO GWA

Hi ya exikolweni hi ya dyondza
Hi ya dyondza ku hlaya no tsala
Hi ya kuma vutivi bya vutomi
Hi fika hi gwajulela gwa!
Ho gwa ho gwajulela ho gwa!
Ho gwa ho gwajulela ho gwaa!

Xisin'wana lexi xi dyondzisa vana leswaku exikolweni ku dyondzisiwa ku hlay no tsala, exikolweni ku dyondziwa vutivi bya vutomi hikuva ku dyondziwa ta tivori hanyo, tivombango tivavuttivi, ku hlayela no hlanganisa, na swin'wana. Vana va pfuleka mahlo va tiva leswi xikolo xikan'we na dyondzo swi pfunaka swona eka vutomi hi ku angarhela.

Xinsin'wana xi tlhela xi humesela erivaleni leswaku loko munhu a ti nyiketela eka ntirho wa yena wa humelela eka leswi a swi lavaka. Vana eka xinsin'wana va dyondzisiwa ku tiva riencyeti ro fana na rito "gwaa!"

3.1.45 HE GAGU

He gagu

Gagu ra vuswa gee!

Na guxe

Gagu ra vuswa gee!

Na guxe

Gagu ra vuswa gee!

Laha vana vo hungusa hi ku yimbelela, Va tlhela va tiva swigego ku fana na rito, gagu leri vulaka vuswa nakambe va tiva leswaku vuswa byi dyiwa na xixevo. Xinsin'wana lexi xi rhandziwa ngopfu hi vana va vafana, loko va nyikiwa ntirho wo fana no kukula dada ra xikolo va yimbelela risimu leri, loko va ri yimbelela a va teki na nkarhi ku heta ntirho lowu wa kona.

3.1.46 SWIRHO SWA MIRI

Nhloko, makatla, xifuva, khwiri, milenge

Nhloko, makatla, xifuva, khwiri, milenge

Hambi wo fambafamba

U ta kala u ku tlukwa gaa!

Hambi wo fambafamba

U ta kala u ku tlukwa gaa!

Xisin'wana lexi vana va yimbelela va ri karhi va encenyeta hi ku khoma swirho swa vona. Laha vana va va va dyondza ku tiva swirho swa miri wa vona. Ha xinsin'wana lexi vana va pfuneka ku endla vutiolori tani hi leswi va khomaka swirho va tlhela va korhamakorhama. Xinsin'wana xi tlhela xi va tivisa leswaku eku heteleleni munhu un'wana na un'wana hambu a nga fikelela xiyimo xihhi kumbe xihhi u ta fa.

3.1.47 HE XIBELENGWANA

He xibelengwana

Tlhela na xona

Tlhela na xona

Hi xexo xibelengwana xa wena

Tlhela na xona

Xinsin'wana lexi xi dyondzisa vana ku hlawula leswo saseka eka leswo biha, loko munghana wa vona a ta a khome swilo leswi nga amukelekiki a vanhwinini va dyondza ku swi ala, loko a vulala marito lawa yo ka ya nga hlantswekanga va n'wu byela leswaku a va twanani na wona. Loko va ri karhi va yimbelela xisin'wana lexi va va va ri karhi va kombisa hi tintiho leswaku a tlhela na swilo swa yena kumbe mikhuva ya yena leyo biha. Leswi endla leswaku vana va kula va ri na mahanyelo layotenga ya vumunhu.

3.1.48 XIDONKANA

Xidonkana helele

Xidonkana helele

Xidonkana heleleeee

Xo fa hi ndlala

O hoo ooo helele

O hoo ooo helele

O hoo ooo heleleeee

Xo fa hi ndlala,

Xinsin'wana lexi xi dyondzisa leswaku donki yi ririsa ku yini, laha vana va dyondzisiwa ngopfu hi ta ntumbuluko hikuva tani hi n'wana loyi a nga se kotaka ku tiendlela swakudya hi yexe loko a twa ndlala o rila na xona xidonkana loko xi twa ndlala loko mana wa xona a nga ri kona a kusuhi leswaku xi ta mama xa rila leswaku mana wa xona ata twa leswaku kuna xin'wana lexi n'wana a xi lavaka. Vana va tlhela va dyondza ntsongahato wa rito donki ku nga xidonkana.

3.1.49 SEKWA NA HUKU

Sekwa na huku

Swi fambisa ku yini?

Loko swi ya nwa mati,
Nhloko hansi
Xipesu henhla
Nhloko hansi
Xipesu henhla
Loko swi ya nwa mati...

Xisin'wana lexi xi dyondzisa vana hi swifuwo leswimbirhi, vana va kokiwa rinoko leswakule va xiyaxiya swilo leswi va hanyaka ekusuhi na swona, va kota ku swi hambanyisa no tiva maendlelo ya swona swilo. Loko huku yi nwa mati ya korhama xipesu xi tlakukela a henhla, kasi loko yi minta mati yi tlakusa nhloko yi ya ehenhla kasi sekwa rona loko ri nwa mati ri korhamisa nhamu, xipesu xi tlakukela a hehla kambe loko ri minta rona a ri tlakusi nhloko tani hi huku.

Vana va dyondza leswaku sekwa ri kota no hanya endzeni ka mati kasi huku a yi swi koti ku tshama ematini.

3.1.50 TINYIMPFU

Tinyimpfu hi leti
Ti lava mafurha
Tinyimpfu hi leti
Ti lava mafurha
Ti karhele, tikarhele
Ti kokana hi micila

Vana va yimbelela va ri karhi va encenyeta loko va ku ti kokana hi micila va va va ri karhi va endla onge va kokana. Va tlhela va tiva leswaku ncila i yini.

3.1.51 XINANA

Xinana, xinana, xinana
Xi ku:
Ka mina, ka mina, ka mina
Xi ku:
Ni bebu, ni bebu ni bebu

Mi

Mina ndzo ala, ndzo ala, ndzo ala

Khwi

Khwiri ra kona, ra kona, ra kona

Ri

Ri dyile swilo, swilo, swilo

Tshe tshenenene m...

Eka xisin'wana lexi vana va dyondza mahanyelo ya xinana. Loko xi kukumuka khwiri hi loko xihlundzukile. Laha swi nga vula leswaku loko swilo va nga swi lavi kumbe ku tsakeli u na mfanelo yo ala.

3.1.52 TIHUKU

Tihuku ta ringa

Ta ringa ta ringa

Ti ringa vuxeni

Ho ti ku rhwerhwe rhwe

Ti ku rhwe rhwe rhwe

Ti dya maveleni

Eka xisin'wana lexi vana va dyondza mipfumawulo ya tihuku. Xinsin'wana xi dyondzisa nakambe mpfumawulo, xokombiso: Rhwerhwe rhwe leswi kombaka mpfumawulo lowu endliwaka hi tihuku. Vana va tlhela va dyondza hi ta tivombangu, laha hi kumaka rito "vuxeni" leri kombaka mheho leyi huku a yi ringa yi ka yona. Vana va dyondzisiwa leswaku loko huku yi ringa siku rixile, vanhu va fanele ku pfuka va sungula ku tirha loko va nga pfuki swilo swo tala swa onhaka tani hi leswi huku se ayi ringa yi ri emaveleni laha yi nga onhaka swibyariwa.

3.1.53 TIDONKI

Tidonki ti dya mavele

Mavele ya dyiwa hi tidonki

ohoo, ohoo, ohoo

Xisin'wana lexi xi dyondzisa hi mpfumawulo wa tidonki na muxaka wa swakudya leswi dyiwaka hi tidonki. Laha vana va dyondzisiwa ku va ni vutihlamuleri, va nga tsakisi hi ku yimbelela tinsimu va yengeka va tlanga kuve swifuwo swi le ku onheleni vanhu hambi ku nga ri masimu ya ka vona lawa ya ngheneriweke hi swifuwo.

3.1.54 DU ELIZABET

Du Elizabet

Du ka Malume

Du Miyelani n'wananga hi ya hola

Du hi ya hola na makume na madzana

Du a hi dyi nchumu

Du hi dya maxalana

Du xikombe xi wile ba ntungulungundu

Xisin'wana lexi xi mbuwetela n'wana loko a rila, xikombiso: Miyela n'wanaga. Vana va dyondzisiwa leswaku na hambi loko munhu a tirha, wu kona nkarhi lowu a pfumalaka mali leyi n'wi fikelerisaka ku xava swo karhi kambe wa swi tiva leswaku loko n'hweti yi hela u ta amukela muholo wa yena kutani u ta fikelela kona ku xava leswi a swi lavaka.

Xinsin'wana xi hlohletela vana ku tiva leswaku munhu u fanele ku titrhela leswaku emuntini wa yena ku hanyiwi ku nga dyiwi nchumu.

3.2 TINXAKA TA SWINSIN'WANA SWA NA VUSIKU

3.2.1 Miyela ndzisana yanga

3.2.3 N'wana loyi ahe

3.2.4 Vanhu va tiko

3.2.5 Nyoka

3.2.6 N'wana Jeke

3.2.7 Xikhongolotana mm

3.2 SWINSIN'WANA SWA NA VUSIKU

3.2.1 MIYELA NDZISANA YANGA

Miyela ndzisana yanga

Manana u yile xitolo,

U ta vuya ni swiwitsi

U ta vuya loko muchini wu rila

Laha vana va dyondza ku hlayisa vamakwavo wa vona lavantsongo loko vatswari va nga si vuya emitirhweni kumbe va nga ri kona. Na vona va va ri karhi va chava, kutani xisin'wana lexi xi va tiyisa ku kondza vatswari va vuya. A swi vuli leswaku vata vuya na wona malekere.

3.2.2 NCILA WA MANGHOVO

Beba, beba, beba, ncila wa manghovo

Ncila wa manghovo, beba!

Loko u wu kumile beba!

Loko u wu cherile beba!

Na swimunywana beba!

Na swikherhana, beba!

Swo tsokotsoko beba!

Lexi xisin'wana xi dyondzisa ku sweka. Xi dyondzisa vana leswaku swakudya a swi nge nandzihi loko hi nga chelanga swichelachelani swo fana na munyu na swikherana. Hi fanele hi swi chela leswaku swi ta nandziha no tsokombela.

3.2.3 N'WANA LOYI AHE

N'wana loyi

A-hee!

O rilela ku mama,

A-hee!

Ku mama ka mbuti,

A-hee!

Mbuti ya rikwavo,

A-hee!

Phu-! Swa dzunga,

A-hee!

Lexi xisin'wana xi dyondzisa vana ku mbuwetela vana loko va rila hikokwalaho ko twa vurhongo, leswaku va ta kota ku etlela. Loko vana va etlele vatswari va kota ku tirha mitirho va nga kanganyisiwi hi nchumu.

3.2.4 VANHU VA TIKO

Tanani hi ta huhwa,

Hi ta mi heleketo

Handle ka vakhegula

Hi nge va heleketi

Na vakhalabya

Hi nge va heleketi

Eka xinsin'wana lexi vana va va va ri karhi va ba mavoko va tlulatlula va yimbelela. Vana laha va dyondza vutiolori hi risimu ro vungunya vakokwana wa vona, kambe vo tibulela leswi a va nge swi endli na siku na rin'we. Na kona ntirho wa vatukulu i ku pfuna na ku heleketa vakokwana va vona lomu va lavaka ku ya kona.

3.2.5 NYOKA

Nyoka maseve ya ndzi luma maseve

Yi kwihi?

Yi ku valavala yi ku swee! Enkeleni

Yi ku swee!

Vana va endla xirhendzevutani va ri karhi va cina. Loko va ku valavala va endla mavoko ku fana na nyoka loko yi tshombonyokatshombonyoka. Vana va dyondza vutiolori bya miri ya vona.

3.2.6 N'WA JEKE

Loyi N'wa jeke na yena
A ri kokwani wa mina
Le marhumbini ya yena
A fuwe mhuti na ximhutani
A teka xikotikoti a hlamba
A ku cacaaa!
He va loye mi nga ni dlayi
Dzovo ra ngwenya na chava
Mi nga ta ni sunga hi rona
Tino ra ngwenya na chava
Mi nga ta ni tlhava hi rona

Leri risimu hi kuma vana vambirhi lava yimbelela va ri karhi va phakatana mavoko ha vambirhimbirhi ka vona. Vana va va va karhi va hingakanya mavoko va ri karhi va yimbelela leswi swi va pfuna ku endla vutiolori. Risimu ri dyondzisa vana mavito ya swiharhi, xikombiso:mhunti, na ngwenya. Vana va tlhela va dyondza ntsongahato wa marito, xikombiso: Ximhutani na maencenyeto, xikombiso: Cacaaa!.

3.2.7 XIKHONGOLOTANA MMM

Xikhongolotana mm...!
Xikhongolotana kondletela ndzilo mm...
    Kondletela ndzilo mm...
Kondletela ndzilo rharhi wa ku wa ta mm...
    Rharhi wa ku wa ta mm...
Rharhi wa ku wa ta u ta ni mbuti mm...
    U ta ni mbuti mm...
U ta ni mbuti ya xinyayi
    Mbuti ya xinyayi a yi na matimba mm...
Mbuti ya xinyayi a yi na matimba mm...
    A yi na matimba mm...
A yi na matimba yi na mtlotlotlo mm...
    Yi na vulungwana mm...

Yi na vulungwana loko va hulele mm...

Loko va hulele ... mm ...!

Loko va hulele emikovanini mm...

Emikovanini mm..

Emikovanini ya masukumbela mm...

Ndzi hlanga ni ntlhambi...!

Ndzi hlanga ni ntlhambi, ntlhambi

Wa tinyarhi mm ...!

Ti ya dliva tilo ...

Ti ya dliva dliva tilo ri ta wa mm...

Tilo ri ta ku wa mm...

Tilo ri ta wa ri wela n'wana... mm!

Ri wela n'wana mm ...

N'wana nkirimana mhisi ya vusiku mmm!

Lexi xisin'wana xi dyondzisa vana ku buwetela n'wana hi nkarhi wa maxuxu.

NKATSAKANYO

Swinsin'wana swo tala leswi boxiweke swi na xikongomelo xin'we kun'we xo fana na vutiolori. Vutiolori i ndlela ya kahle yo pfuna vana leswaku va kula va tiyile va ri ni miri ya kahle leswaku va nga khomiwi hi mavabyi hi ku olova.

NDZIMA YA 4

4. TINXAKA TA MITLANGU

Hi na tinxaka to hambanahambana ta mitlangu ya vana. Hi na mitlangu leyi tlangiwaka hi nkarhi wa ni nhlikanhi na leyi tlangiwaka hi xidyambu kasi yin'wana loko yi tlangiwa yi famba na swinsin'wana.

4.1 TINXAKA TA MITLANGU YA NINHHLIKANHI

4.1.1 Khadi

4.1.2 Magava

4.1.3 Likilikidokisi

4.1.4 Tsheretshere

4.1.5 Swikotela

4.1.6 Openi

4.1.7 Ulu

4.1.8 Mathumbani

4.1.9 "River Bank"

4.1.10 Tamatisoso

4.1.11 Xikhwitakhwitana

4.1.12 Ncuva

- 4.1.12.1 Mavinjana
- 4.1.12.2 Ximeya
- 4.1.12.3 Xibvexa
- 4.1.12.4 Xingoni
- 4.1.12.5 Rithoga
- 4.1.12.6 N'wa yin'weyin'we
- 4.1.13 Dema
- 4.1.14 Ku jahisa rigava
- 4.1.15 Mpfinyanu kumbe ntshimbi
- 4.1.16 Pa, Pa, Pa, Pa, Paaa
- 4.1.17 Ku yima hi mavoko
- 4.1.18 Ku pinyuluka
- 4.1.19 Ku hlambela
- 4.1.20 Ku lwa hi mikhavi
- 4.1.21 Muchongolo
- 4.1.22 N'wandewulani kumbe ncikinyana
- 4.1.23 N'wa Mpfokorho
- 4.1.24 Xipayipayi
- 4.1.25 Butterfly (Phaphatana)
- 4.1.26 Tell me chukuchela (ni byele)
- 4.1.27 Ku Na Ndzilo entshaveni

4.1.1 KHADI

Eka ntlangu lowu, vana vambirhi va khoma khadi hi le makun'wini mambirhi ya yona kutani va yi ndzuluta, yi ba ehansi yi tlhelela ehenhla, yi ba ehansi yi tlhelela, swi yisa sweswo. Ku nghena ha un'weun'we a tlula ku tlukwa, tlukwa, tlukwa, tlukwa humiyani! A huma hi ku tlula, khadi yi nga n'wi khumbanga. Kutani ku landza un'wana, na yena a endlisa sweswo.

Loyi a tlulaka a kondza a huma khadi yi nga n'wi khumbanga u endle swinene, a nga kwagwanga. Loyi a khagwaka se ku ta khoma yena khadi, loyi a ri yena mukhomi se a teka ndhawu ya yena eka vatluli, swi yisa sweswo.

Loyi a tlulaka van'wana hi loyi a humaka a nga khangwaga ku kondza ntlangu wu hela. Ntlangu lowu wu tlangiwa hi tindlela to hambanahambana, van'wana va tlula hi milenge mimbirhi xikan'we, van'wana va tlula va ri karhi va pfa va khoma ehansi, van'wana va yi bela kambirhi etlhelo ra xinene, kambirhi etlhelo ra ximatsi, swi yisa sweswo. Eka ntlangu lowu vana va dyondza ku tiolola swirho swa miri hinkwawo.

4.1.2 MAGAVA

Eka ntlangu lowu vana va vanhwanyana va cela xigojana exikarhi va chela swiribyana swo ringana khumembirhi. Mutlangi yena u va na ra yena ribye a ri karhi a ri hoxa ehenhla a humesa swiribyana leswi nga le ndzeni ka xigojana hinkwaswo ehandle. A tlhela a swi tlherisela ku sala xin'we ehandle ku kondza a humesa hinkwaswo swiribyana. Loko ribye ra yena leri a ri hoxaka ehenhla ku humesa tinghedzo hi rona ro n'wi wela u tsandzekile, kutani ku tlanga un'wana.

Laha vana va dyondza ku hlajelela tinomboro na ku va voko ni miehleketo swi famba swin'we.

4.1.3 LIKILIKIDOKISI

Vana a va khomana va endla xirhendzevutana, un'we a jikajika hi le ndzhaku ka vona a ri karhi a yimbelela a ku:

Likilikidokisi

A hee dokokisi

Ndzi tlhave hi muntwa

A hee dokoksi

Ni lomba xipereta

A hee dokokisi

Ndzi tlhaviwe hi muntwa

Kutani vana lavan'wana va hlamula va ku:

Hina hi hava

Lowo tlhaviwa n'wana a yisa emahlweni a ku

Se nto dyi ba mina

Vona: dyi bi hi vona

Yena: dya ka mani?

Vona: dya ka n'wina

Kutani a ba un'wana na un'wana loyi a n'wi lavaka. Loko loyi a hlongorisaka a nga n'wi khomi loyi a hlongorisiwaka u tsutsuma a tlhelela a ya yima lomu a yime kona. Loyi a hlongorisiwaka loko a khomiwa u va a tsandzekile, kutani ku va yena a sungulaka ntlangu nakambe. Lowu ntlangu wu pfuna vutiolori na ku kota ku landzelerisa, no endla swilo hi xihatla.

4.1.4 TSHERETSHERE

Laha vana va teka ribye ra gunu va hoxa kutani va tlula va ri karhi va ri raha ri nghena eka swikwere leswi diroyiweke. Loko ro ka ri nga ngheni ro yima ehenhla ka layini mutlangi wa wa ku nghena un'wana.

Lowu tlangu wu dyondzisa n'wana ku langutisa leswi a endlaka swona no kota ku lawula milenge na ku olola nkondzo na swikunwana.

4.1.5 SWIKOTELA

N'wana u khoma swikotela swimbirhi swo fana no ringana a swi bananisa a ri karhi a famba a ya hi switayele swo hambanahambana u va a swi bananisa a pfa a bananisa ehansi ka matsolo, endzhaku ka nhlana, emahlweni ka khwiri, ka mavoko a ri karhi a languta leswaku swi nga n'wi vavisi. Loko a ri karhi a bananisa swikotela u va a ri ku yimbeleleni a ku:

Shaya phezulu (bana ehenhla)

Kumbe a ku:

1-2-3 thya thya thya a ri karhi a bananisa swikotela hi le hansi ka milenge.

Laha n'wana u fanele a va na vukheta a langutisa leswaku a nga titsemi ni swikotela loko a ri karhi a huhwa. Ntlangu lowu wu lava n'wana a va na vukheta swinene hikuva swikotela swa tsema kutani a nga vaviseka. Nakambe va dyondza ku hlayela tinomboro.

4.1.6 OPENI

Laha ku diroyiwa swikwere swa nhungu, n'wana u fanele ku nghena eka xikwere xin'wana na xin'wana a pfarile mahlo. Loko o ka a nga ngheni endzeni ka xikwere a kandziya ehenhla ka layini wa wa leswi vulaka ku tsandzeka kutani ku nghena un'wana.

Laha n'wana u dyondza ku lava swilo exinyameni. Na ku va va tolovela xinyami va nga chavi hikuva khale a ku ri hava magezi a va famba na vusiku exinyamini

4.1.7 ULU

Vana va teka ulu leyikulu va yi boha. Vana vambirhi va nghena endzeni ka yona va ti haka milenge, kutani lavan'wana va nghena hinkwavo va huma, va fixa. Va tlangisa sweswo va ri karhi va cinca ulu yi ya henhla va yi yisa ka n'wa xitshamu. Loko va nga ha fikeleli laha yi nga fikisiwa kona n'wana wa wa leswi kombaka ku tsandzeka. Loko a tsandzekile ku va yena loyi a faneleke ku ya haka ulu. Laha vana va dyondza ku tlula. Na wona ntlangu lowu i wa vutiolori.

4.1.8 MATHUMBANI

Laha vana va hlengeleta swo huhwisa, va aka mathumbani, va sweka matshopetani va encenyeta dyangu laha ku vaka na manana, tatana na vana. Matshopetana lama va sweka hi swikotela, va hlanganisa misava na mati, ku sweka manana a phamela ndyangu wa yena.

Laha vana va dyondza ku paka swilo swi saseka va dyondza ku sweka, no hlayisa mindyangu ya vona loko va kula va tekiwa kumbe ku teka. Ntlangu wu dyondzisa nakambe ku vumba xinghana ngopfungopfu loko swi ta eka mitirho leyi tirhiwaka hi

vaxisati kumbe vaxinuna. Wanuna eka ntlangu hi yena nhloko ya muti, swilo hinkwaswo leswo tika swi langutele yena, kasi wansati ntirho wa yena i ku endla mitirho xisati yo fana no sweka.

Ntlangu lowu wa mitirho ya xisati kumbe ya xinuna yi kombisa vana vaxisati na vaxinuna ku amukela leswaku leswi va swi encenyetaka swi tiyisa ku va vanga vutisi vatswari hi ta vuxaka bya xinuna na xisati.

Hambileswi swi nga na nkoka leswaku ripfumelo ra vona ri ta cinca loko va ri karhi va kula va ta tivonela hi voxe leswaku leswi a va swi endla hi leswi va nga ta hlangana na swona loko va ri karhi va kula.

4.1.9 “RIVER BANK”

Laha eka ntlangu lowu vana va ba layini yi leha tlhelo rin’wana ri thyiwa “*river*” rin’wana ri thyiwa “*bank*”. Kutani n’wana un’we wa vona u vulavula a ku: “*bank*” vana va fanele ku tlulela eka layini leyi thyiweke “*bank*” loko a ku “*river*” va tlulela eka yona muvulavuri u pfa a va bayizisa a vitana “*bank*” kumbe “*river*” ko tala van’wana va kanganyisiwa va tlulela eka layini leyin’wana yena a nga cincanga. Loko n’wana a tlulela eka layini leyo ka yi nga ri yona wa humesiwa. Ntlangu wu ya emahlweni vana va kala va huma va helela.

Laha vana va va va dyondza ku yingisela na vutiolori hi nkarhi wun’we.

4.1.10 TAMATISOSO

Laha vana va khomana va ba xirhendzevutana kutani un’we kumbe vambirhi loko va tele ngopfu va nghena exikarhi va ri karhi va yimbelela va ku:

Tamatisoso-so-sososoo

Tamatisoso-so-sososoo

Elisa ge age gegegee

Elisa ge age gegegee

Loko vaku Elisa ge a ge gegegee! va va va langa loyi va n'wi lavaka va tikhome swisuti va swininginisa, loyi a nga langiwa ku nghena yena, na yena a langa va'nwana ku kala va karhala va cinca tlangu.

Laha vana na kona va endla vutiolori hi ndlela yo tsakisa va va va ri karhi ku tiolola tinyonga na swisuti.

4.1.11 XIKHWITAKHWITANA

Ntlangu lowu wu tlangiwa hi vana va vafana va Vatsonga. Loko wu tlangiwa va yima hi rixaka va khome nkondzo wa nenge wun'we hi voko, va yime hi lowun'wana. kutani va ta phikizana hi ku tsutsuma va ri tano hi nenge wun'wewunwe, va vona loyi a nga ta rhanga a ya fika epakanini leyi nga pimiwa hi vatlangi lava.

Ntlangu lowu wu pfuna ku tiyisa milenge ni swirho swa lava wu tlangaka hi ku tsutsuma va ku khwiti! Khwiti! Khwiti! Khwiti!

4.1.12 NCUVA

Ncuva i ntlangu wa vafana ni vavanuna exikarhi ka Vatsonga. Ntlangu lowu wu tlangiwa ni nhlikanhi hakanyingi, endzhutini wa murhi. Hi wona hosi ya mitlangu hinkwayo ya vafana ni vavanuna va Vatsonga. Kambe hi ni tinxakaxaka ta micuva.

Tinxakaxaka leti tivekaka ngopfu hi leti landzelaka.

1. Mavinjani
2. Ximeya
3. Xibvexa
4. Xingoni.
5. Rithoga
6. N'wa yin'weyin'we

4.1.12.1 MAVINJANA

Mavinjana hi wona hosi ya micuva hinkwayo ya Xitsonga. Ku "vinja" swi vula ku thya tincuva hi ku teka leti nge kheleni ri n'we u ti veketela ha yin'weyin'we emakheleni

laya landzelaka, ti za ti helela ekheleni leri nga ni tincuva kumbe leri nga riki na ncuva.

Laha tincuva leti ti helelaka ekheleni leri nga riki ni ncuva, mutlangi u ta yima kwalaho ku thya. Swi vuriwa leswaku u vekile. Loko a veka a ku: “heti!” kumbe “Zeti!” kumbe “hi leti!” kumbe “ndzi veka la!” kumbe loko avela laha a rhiyeke la phikizanaka na yena. “thyo...”

Vatlangi lava phikizanaka va tshama va langutene. Un’wana ni un’wana u ni tinxaka timbirhi ta makhele leti nga vandzakana na yena. Hi tona a thyaka eka tona ntsena. Hi leswaku makhele hinkwawo ya ringana tinxaka ta mune, timbirhi i ta un’wana timbirhi i ta un’wana.

Tinxaka leti ti nga va na khume ra makhele kumbe ku tlula, swi ya hi ku rhandza ka vatlangi va vona. Hakanyingi vafana lava ha dyondzaka ku thya mavinjana va tlanga ncuva wa makhele ya khume ntsena. Ncuva lowu wo koma, kasi vakulukumba va tlanga ntlangu lowu thiywaka emakheleni layo tala, lama nga fikakaka ni le ka makumemambirhi.

Tani hi ncuva wun’wana na wun’wana mavinjana wu sunguriwa hi ku avela, ku veketela tinconga emakheleni ya tona. Tinconga ta mavinjana ti averiwa hi timbirhimbirhi emakheleni hinkwawo. Loko vathyi se va hetile ku avela tinconga ta vona hi mbirhimbirhi, ncuva se wa sungula. Mufana loyi a rhangaka a thya u langa mbirhi wun’we lowu a nga ta sungula ha wona. Se u ta teka mbirhi wun’we lowu a nga ta sungula ha wona. Se u ta teka mbirhi hi voko ra xinene a veka nconga yin’we ekheleni ro sungula leri nga ximatsini xa leri a suseke mbirhi eka rona, nconga leya vumbirhi a yi veka ekheleni ra vumbirhi eximatsini xa khele leri a sunguleka eka rona.

Mbirhi lowu a sunguleke ha wona wu helela kwala kheleni ra vumbirhi loko mutlangi a sungule ku thya hi khele ra le ndzeni, kasi se loko a thya emakheleni ya le handle, tincuva ti famba ti suka eximatsini ti ya exineneni. Leswi laha tincuva ti nga fika ti helela kona ku nga ni mbirhi, mufana u fanele ku teka nharhu lowu a wuvumbeke hi ku veka ehenhla ka mbirhi a thya hi wona a ya emahlweni.

Leswi nharhu lowu wu nga ta fika wu helela embirhini, wu ta vumba nharhu wun'wana lowu muthyi a nga ta thya a ya emahlweni hi wona. Swi ta yisa sweswo emahlweni, muthyi a kondza a fika laha a sunguleke kona ku thya, laha khele ra kona ri nga sala ri nga ri a nconga.

Se u ta fika a ba kona. Laha u ba malu, hikuva loyi a phikizanaka na yena a nga si thya kutani makhele ya yena ya ha tele hi tincuva hinkwawo. Ku ba swi vula ku fika u veka nconga ekheleni ra wena ra le ndzeni leri langutaneke ni khele ra loyi u thyaka na yena, leri nga ni nconga yin'we kumbe ku tlula. Loko nconga leyi u yi beke yi ri ni yin'wana leyi vambeleke na yona ekheleni ra le handle ka yina, swi vula leswaku u ti be hi vumbirhi bya tona u be hi malu.

Tincuva leti biweke ti tekiwa hi loyi a ti beke. Loko a teke tona u ta tlhela a teka tincuva ta khele rin'wana. Ku teka loku ka vumbirhi ku vuriwa ku sula. Se tincuva leti tekiweke hi mubi u ti veka ehandle ka ncuva, ekusuhi na ye n'wini leswaku a ta tlhela a avela hi tona loko ncuva wu ta tlhela wu sunguriwa futhi, loko un'we wa vathyi a ta va a pyisiwile.

Loko lowun'wana se a hetile ku sula, nakulobye loyi a phikizanaka na yena u ta sungula hi ku languta ku vinja tincuva ta yena. Na yena a sungula hi ku languta na ku hlayela tinconga ta yena, leswaku a ta sungula hi leyi yi nga ta ka yi nga n'wi vekisi, kambe leyi nga ta n'wi bisa tincuva ta nakulobye.

Loko a bile na yena u tlhela a sula a ticukumeta ehansi. Ku sukela kwalaho vathyi va matlhelo mambirhi va ta hlayela tincuva ta vona ni ta vanakulobye leswaku va nga tshuki va pfunetile nala wa vona hi ku thya ka vona. Nkarhi wolowo u ta twa mufana a hlayela a ku: mbirhi yin'we, timbirhi, ti khoma, i mune, swi yisa sweswo emahlweni, ku biwa la biwaka, tincuva ta un'wana ti hela.

Loyi a heleriweke hi tincuva u pyile. Ku pya i ku hluriwa. Enkarhini wun'wana loko ncuva wu nga si hela, ku sala nconga yin'weyin'we emakheleni ya yena. Se tincuva ta yena a ta ha vinjeki. Muthyi wa tona u ta fanele ku dloma kunene. Ku dloma swi vula ku thya tincuva hi yin'weyin'we ti nga khomani.

Swi vuyisela muthyi endzhaku ku dloma hi ncuva yin'we yin'weyin'we hi mukhuva lowu, hikuva nakulobye loyi a phikizanaka na yena u kota ku thya hi ku hatlisa a ya fika laha a lavaka ku fikisa tincongata yena kona. Se ku ta pyisiwa yena loyi tincongata yena ti rhangaka ti pariwa. Kambe swa endleka leswaku la pariweke a pyisa mupari wa yena. Swi ya hi ku tala ka tincuva ta kona ni mathyele ya vathyi va kona loko a nga si ti thya. Van'wana va ala ku tlhela, va ku: "a ku thyiwi!"

Swi ya hi ku twanana ka vafana. Ka tlheriwa loko va twanana leswaku loko un'wana a tshuka a nga thyanga swona a nga tlhela. Ku hela ka mavinjana hi loko tincuva ta un'wana wa vatlangi ti hela hinkwato, ti ku bi! Se ncuva wu ta tlhela wu averiwa nakambe. Se ku ta sungula la pyiseke nakulobye ku vinja. Ku vinja i ku thya tincuva hi ku ti khomanisa hi magulu ya tona sweswosweswo.

4.1.12.2 XIMEYA

Ximeya xi ni tinxaka timbirhi ntsena ta makhele ya ku thyela eka wona, hi leswaku muthyi un'wana ni un'wana u ni rixaka rin'we ra makhele ya ku thyela eka wona. Eka muxaka lowu wa ximeya, a ku na ku ba ni ku sula tanihi le micuveni yin'wana ya Xitsonga. Ku phikizana ka kona ku endleriwa leswaku mutlangi un'wana a kota ku pyisa un'wana hi ku mita tincongata nakulobye.

Makhele ya ximeya ya nga va khumekhume erixakeni rin'wana ni rin'wana kumbe ku tlulanyana. Tincongata kona ti averiwa hi timbirhimbirhi, makhele hinkwawo ya tala.

Mufana loyi a sungulaka ku thya u teka mbirhi lowu sungula a thya hi wona tanihi loko ku thyiwa mavinjana. Kambe ku ni ku hambana ka mathyelo ya mavinjana na ximeya. Eka ximeya loko muthyi a fika laha tincongata yena to sungula ti helelaka kona, wa veka hambiloko ku ri ni ncongahambi ku ri hava, kasi eka mavinjana, loko a khoma ncongata, u thya hi yona a ya emahlweni.

Loko u vekile, na yena nakuloni u ta thya sweswo. Se na wena u ta tlhela u thya futhi u teka ncongata ya le ku sunguleni u thya hi yona u ya tlhelo ra ximatsi. Swi ta yisa sweswo ku ri karhi ku akiwa magulu laya nga ta pfuna vatlangi ku mitana. Laha

tincuva ti helelaka hi yin'we leyi landziwaka hi mbirhi, ximeyila ku meya swi vula leswaku mufana u hete ku thya tincuva ta yena ti yimise leswi

Kutani loko mufana a meyisile, swi n'wi pfumeta ku tlhela a thya, nakulobye a nga si thya. Loko a tlhela a meyisa nakambe, u ta ala a thya ku fikela loko a fika laha a khomaka gulu ra nakulobye, kumbe laha a fikaka a veka. Ku meyisa swi pfuna muthyi ku tshinelela tincuva ta nakulonye. Gulu leri khomiweke ri endla ra mukhomi wa rona. Ri ta kula riya mahlweni hikuva tincuva ti thyiwa hi le ndzhaku ntsena, kutani ti kurisa rona ri nga mahlweni. Loko muthyi a thya a ko a fikela laha a thyaka hi gulu leri, u ta pyisa nakulobye hi rona, hikuva ri ta thya ri rhendzeleka, ri ko ri khometela tincuva ta nakulobye hinkwato.

Loko muthyi a thya a ko a ya fika laha makhele ya yena ya helelaka kona, u ta rhendzelekela emakhelwni ya nakulobye, a thya a ya nghena eka wona a vuya hi ra xinene (clock wise). Loko mufana a meyisa u fanele ku vula hi nomo a ku: mee, meee, mee," swi yisa sweswo emahlweni a ko a heta ku meyisa hi ku khoma gulu na nakulobye kumbe a veka.

Entlangwini lowu, muthyi un'wana ni un'wana u navela ku meyisa, leswaku a ta hatla a khoma magulu ya nakulobye. Hi mhaka leyi vafana lavanyingi lava tlangaka ntlangu lowu va talaka ku yivela. Ku yivela i ku engetela kumbe ku hunguta tincong, leswaku u ta kota ku hatla u meyisa. Loko mufana un'wana a tshika a endlisa sweswo, nakulobye u ta vilela a ku: "wa yivela man!"

Kwalaho vafana va ta phikizana, un'wana a ta hluriwa kutani hi kona ntlangu wu nga ta hatla wu ya mahlweni.

4.1.12.3 XIBVEXA

Xibvexa i vito ra ncuva lowu vafana va Vatsonga va wu tlangaka loko va ri eku riseni kumbe ehubenyeni ekaya, loko va karhele ku thya mavinjana kumbe ncuva wun'wana lowu va wu toloveleke. Vito ra ncuva lowu ri komba leswaku Vatsonga va dyondze ncuva lowu eka Vavenda va le xipilongo xa N'walangana.

Xibvexa xi averiwa ku fana na mavinjana, kambe swi hambananyana hi leswi mavinjana a averiwaka hi mimbirhimbirhi, kasi xibvexa xona xi averiwa hi mimbirhimbirhi ku sala makhele mambirhi ya le rixaxeni ra endzeni lama hetelela hi tlhelo ra ximatsi. Khele leri ra makumu a ri averiwi. Leri tlhandlamaka rona ri averiwa ncuva yin'we ntsena. Kutani tincongga ti ta vonaka ti averisiwe leswi, loko ncuva wu herile ku averiwa.

Makhele ya xibvexa ya ceriwa hi tinxaka to fana ni ta mavinjana. Ni ku tala ka wona ya ringana ni ya mavinjana. Kambe xibvexa xi hambana ni mavinjana hi leswi xona xi nga vikiwiki. Loko xi sungula ku thyiwa ku rhangywa hi ku ba le ndomeni ya kona. Ndoma swi vula laha ku nga sala ku ri hava ncuva loko ku averiwa. Se ku ta vinjwa loko muthyi a hetile ku banana ni nakulobye. Se hi kona a nga ta ringeta ku thya a humela ehandle a ya khoma tincuva ta yena ta le handle. Tanihi loko ku thyiwa mavinjana, tincongga ta le ndzeni ti thyiwa ti ya eximatsini, ta le handle ti thyiwa ti ya exineneni.

Ku ba ni ku sula swa fana loko ku thyiwa ncuva wa mavinjana. Ku hambananyana ku laha swi nga pfumeleriwiki ku ri munhu a sungula ku thya laha a rhandzaka ku sungula kona hikuva u fanele ku sungula hi ku ba endomeni. Tlhelo rin'wana a swi pfumelerwi hi xibvexa ku sula ndoma ncuva ya le makumu, ya ximatsi, ya le ku heteleleni ka rixaxa ra le ndzeni. Handle ka sweswo mavinjana u fana na xibvexa mathyele ya kona.

4.1.12.4 XINGONI

Lowu i ntlangu lowu Vatsonga va teke na wona hi le Kazulu, loko va fika ematikweni ya vona ya le Vutsonga ni ya le Xipilongo ni la ka Nkuna ni le Vuhlangana. Xingoni xi fana swinene ni mavinjana mathyele ya xona. Ongeti Vatsonga va tekele eka Xingoni loko va thya micuva yo fana na mavinjana, hikuva micuva leyi mbirhi yo hambana ntsena hi ku sula ka swona.

Encuveni wa mavinjana ku suriwa kan'we loko munhu a bile, kasi hi Xingoni ku suriwa kambirhi. Naswona hi Xingoni loko muthyi a humesile tincuva ta yena ta le

ndzeni, a khoma gulu ra le handle u pfumeleriwa ku tatisa mimbirhi ya kona yi va ntlhanuntlhanu.

Xingoni na kona xi te hi ku fananyana ni Xibvexa hikuva na xona xi ni khele rin'we leri nga hava nchumu loko ku averiwa, laha muthyi a fanelaka ku sungula a thya hi ku ba kona. Mhaka yikulu leyi mutlangi a fanelaka ku languta yona ngopfu loko a tlanga kumbe a thya Xingoni, hi leswaku u fanele ku ba a sula tinconga leti nga pfumetaka nakulobye ku hatla a tlulela emagulwini. Na yena u fanele ku ringeta hi matimba ku hatlisa a tlulela a ya fika emagulwini.

Mhaka yin'wana leyi muthyi wa Xingoni a fanelaka ku ka a nga yi rivali hi leswaku a swi pfumeleriwi ku thya tincuva ta rixaka ra le handle loko u nga si tlulela eka tona hi ku thya hi ta le ndzeni u ko u ya fika eka ta le handle. Ku palana ni ku pyisana ka swona eka Xingoni ku fana ni ka mavinjana ni xibvexa. Ku pyisiwa loyi ta yena ti thangaka ti pariwa ni ku hetlwa.

Xingoni xi landzela mavinjana eka micuva ya Xitsonga hi ku rhandziwa hi vathyi. Evuhlangana ni le ka Nkuna xi pfanga ni ku rhandziwa ku tlula micuva ya Xitsonga hinkwayo

4.1.12.5 RITHOGA

Rithoga i ncuva lowu Vatsonga va le Bvexa va wu tekeleke eka Vavhenda va le tintshaveni ta le n'walungwini. Ni vito ra wona i ra Xivhenda.

Ntlangu lowu wu hambene ni micuva leyi ha ha ku yi hlamuselaka hinkwayo, ngopfu ngopfu hi leswi wona wu averiwaka hi nconga yin'weyin'we ekheleni rin'wana ni rin'wana. Kambe maavelele ya wona ya fana ni Xibvexa hikuva rithoga ri ni ndomu khele leri nga hava nconga erixaxeni ra le ndzeni ra le makumu ya ximatsi.

Leswi ku nga hava mimbirhi encuveni lowu, ku thyiwa hi ku dloma hi ncuva yin'we. Ku sunguriwa hi ku ba domeni ya kona. Endzhaku ka sweswo muthyi a nga ba, kumbe a nga dloma laha a lavaka kona. Ntlangu lowu wu tlangiwa tanihi loko

mavinjana, xibvexa kumbe xingoni swi pariwile, ivi muthyi a fanele ku thya hi nconga yin'weyin'we.

Ku ba ka rithoga swi hambana ni ka micuva yin'wana ya Xitsonga, hi leswi erithongeni ku biwaka loko muthyi a veka ncuva ya yena ya le ndzeni yi langutana ni ya nakulobye ya le handle, laha khele ra nakulobye ra le ndzeni ri nga hava nconga. Masulele wona ya fana ni ya micuva yin'wana leyi hi yi hlamuseleke. Ku pyisiwa ka swona hi ku loko u heleriwile hi tincuva ta wena hi ku beteteriwa.

4.1.12.6 NWA YIN'WE YIN'WE

Lowu i ncuva lowu wu averiwaka ku fana ni rithoga. Wu thyiwa ku fana ni rithoga, kambe n'wa yin'weyin'we wu hambana ni rithoga hi leswi yena ku ba ka yena ku fanaka ni ka micuva ya Xibvexa, Xingoni na Mavinjana, leyi ku biwaka hi ncuva ya le ndzeni loko yi vandzakane ni nakulobye ya le ndzeni, naswona ku biwa hi malu loko ncuva leyi biwaka yi xaxamele ni ya le handle.

Ku suriwa kan'we tanihi loko ku thyiwa mavinjana kumbe xibvexa. Swa pfumeleriwa encuveni lowu ku thya ro sungula hi ncuva yin'wana na yin'wana leyi muthyi a lavaka ku thya yona. Ku pyisana ka swona swi fana ni ku pyisana emicuveni yin'wana. Hi ku bika ka tinconga ta wena, ti hela hinkwato ti ku bi.

Hi yona leyi micuva ya vafana va Vatsonga leyi tivekaka ngopfungopfu. Varisanyana va nga rivali, swifuwo swi za swi ya nghena emaveleni ya vanhu, loko va ri encuveni, hikuva wu nandziha lero munhu a nga ha lavi no suka loko a thya wona. Xivundza u nge xi twi loko u ri karhi u thya ncuva.

4.1.13 DEMA

Ntlangu lowu wu tlangiwa hi vanhu vambirhi, kumbe hi mavuthu mambirhi laya yimaka hi ku xaxamela ya langutene. Mpfhuka lowu nga xikarhi ka mavuthu lawa wu lava ku va khume ra magoza. Vuthu rin'wana ni rin'wana ri yima hi rixaka hi ku salana endzhaku ri languta eka lava phikizanaka na rona. Mutlangi un'wana u khoma rinhi leri vatliweke ri tontswa swinene emakumu ka rona. Rinhi leri ri vuriwa

rikhanjhu kumbe khanjhu. Loko vafana va yimile hi mukhuva wa kona, un'wana wa lava tlhelo rin'wana u teka gwadi kumbe khavatla, kumbe kwembe kumbe rhanga ra le hansi ra swimilani, a hoxa eka valala va yena. Xilo lexi hoxiwaka lexi, hi yona dema.

Kutani loko dema leyi yi ta hi ku khunguluka hi rivilu lerikulu, lava tlhelo leri yi yaka eka vona va hoxa tikhanjhu ta vona leswaku va yi tlhava, ku rhanga magaphambeni wa vona a hoxa rikhanjhu, loko a hupa ku hoxa la nga hala ndzhaku ka yena swi yisa sweswo. Lava tlhelo rin'wana va ta ku: u tlhavisile". Hakanyingi va vula hi rito leri rhukanaka. Xintlangwana lexi xi dyondzisa vana ku hoxa tlhari na tlhari ra le nyimpini.

4.1.14. KU JAHISA RIGAVA

Ntlangu lowu varisi va wu tsakela ngopfu hinkwako lomu ku nga ni Vatsonga. Rigava i homu leyikulu kumbe leya hakulaka, leyo lerha yi ta kota ku gadiwa. Rigava ri boxeriwa muhalu loko ra ha ri rhole. Swi endliwa hi ku ngenisa rinhi leri tontswisiweke swinene embhoveni ya nhompfu, ri tlhava ri ya humelela embhoveni ya vumbirhi ya nhompfu.

Loko ku endliwile sweswo, ku huleriwa ringoti leri swuriweke swinene ri nghena laha ku boxiweke ri vuya ri bohiwa enhan'wini ya rhole leri, exikarhi ka timhondzo ni lundza. Ringoti leri hi wona muhalu. Mujahisi wa rigava u khomelela muhalu lowu loko a ri jahisa ni ku ri yimisa kumbe ku ri jikisa ha wona, loko a swi lava. Lexi xintlangwana xi dyondzisa mujahi wa tihanci lowu vaka hi n'hwetwi ya Mawuwana.

4.1.15 MPFINYANU KUMBE NTSHIMBI

Mpfinyanu kumbe ntshimbi i ntlangu lowu tsakeriwaka ngopfu hi varisanyana va matiko ya Venda. Vafana vambirhi va khomana miri va ringeta ku wiselana ehansi hi ku sombhana ni ku kamana kumbe ku phijana, hambu ku ri ku susumetana ni ku mbheveletana ehansi.

Loko un'wana a wiseriwile ehansi u ta ringeta hi matimba ku bibinyuka a pfuka hi nala wa yena loyi a n'wi pfinyeke, hi ku n'wi thivula swivindzi kumbe hi ku

tshombonyoka, kumbe hi ku khoma xisindzi xa byanyi, se a titlakusela ehenhla a wisa munghana, a pfuka hi yena.

Nkarhi wun'wana loko lavambirhi va karihelene ngopfu, loyi a nga henhla a nga tlimba mikolo ya la nga hansi ka yena, a n'wi lundzukisa mahlo ya ku lwii! Kumbe loko a swi lava a nga n'wi himetela nhloko ni miri hi swibakela, a ko a tshwukelana ni ngati a n'wi ba a ri karhi a n'wi vutisa a ku: "u ta swi tshika, hi? U khawurile, hi? U nge ndzi chavile! Loko muhluriwa a hlamurile leswaku a nge he swi engeti na leswaku u chavile, nala wakwe u ta n'wi funyisa misava, se a n'wi tshika. Nkarhi wun'wana a nga hatli a n'wi tshikile loko a vona leswaku wa ha ri ni vurhena byo lwa, a ku a nga ta n'wi pfukela. Hi wo makumu ya swona. Se la nga hluriwa u ta tshama a chava loyi a n'wi hluleke. Xintlangwana lexi xi dyondzisa vutiolori no tiyisela hambi swi vava.

4.1.16. PA, PA, PA, PA, PAAA

Lowu i ntlangu wa vana lavatsongo ngopfu lava nga si dyondzaka mitlangu ya vafana lava risaka. Nkulukumba u khoma swandla swa n'wana a n'wi phokoterisa a ri karhi a ku: "pa,pa,pa,pa,paa... la ku hava, la xi kona". U vula leswaku "la ku hava" loko a khomisa xihlangi marhama ya xona hi swandla. Loko xi khoma marhama ya ye nkulumba u ta ku: "la xi kona." Swi endlisiwa sweswo ku vuyeleriwa ko talatala, nkulukumba a ku: "pa, pa, pa, pa paaa... la ku hava, la xi kona. Xi dyondzisa ku tlanga na n'wana lontsongo.

4.1.17. KU YIMA HI MAVOKO

Varisanyana va khidzama ehansi hi matsolo va gimeta tinhloko ta vona ehansi, va khomelela swisindzi swa byanyi hi mandla ya vona. Se va ta yima hi tinhloko milenge yi ku thwixi yi kongoma empfhukeni. Va ta yimisa sweswo nkarhi lowo leha, va kondza va karhala ku sala un'we ntsena, a te phyeleka, vanakulobye ha un'weun'we va wile. Se loyi a saleke swakwe a te whe, hi ye a tluleke vanakulobye. Xintlangwana lexi xi dyondzisa vana vutiolori.

4.1.18. KU PINYILUKA

Ntlangu lowu wu tala ku tlangiwa lomu ku nga ni byanyi lebyo tsakama, lebya rihlaza. Eku sunguleni vafana va xaxamela, se va khinsama hi matsolo va khomile hansi hi mavoko, se va gimeta tinhloko ta vona ehansi. Se loko va yimekise sweswo un'wana u ta ku: "A hi yenil!" se va suka va ku" pinyuluku, va pfuka, pinyuluku, va pfuka. Va ta endlisa sweswo va ko va ya fika laha va nga pimelana ku ri va ta ya fika kona. Loyi a nga ta rhangana u fika kona hi yena la tluleke vanakulobye. Ntlangu lowu wo dyondzisa vana ku tiya miri na vutshila byo pinyuluka.

4.1.19. KU HLAMBELA

Ntlangu wa ku hlambela na wona wu tsakeriwa ngopfu ematikweni ya Vatsonga. Vafana va dyondza ku khida kumbe ku hlambela va ha ri vatsongo. Vanakulobye va swifanyetana leswi, lavakulu va swi teka va nghena naswona eswidziveni leswo enta. Loko va ri exikarhi, thya! va va tshika voxo va kayakaya, va havula mati (vambe va ri i ku havula tinghilazi), va hefemuteka va nga ha tivi ni lexi va xi endlaka. Se lavakulu va hleka va tiphina ku vona hilaha lavatsongo va xanisekaka hakona exidziveni. Loko lavakulu va vona leswaku swifanyetana leswi se swi le kusuhi na ku dyiwa hi mati, va ta nghena va ya swi tsavula. Ku ta endlisiwa xisweswo hi masiku, swifanyetana leswi swi kondza swi tiva ku hlambela ni ku nyumpela. Van'wana va dyondza ku hlambela ha voxo, va ya ematini lama nga entangiki ngopfu va ya dyondzela kona. Xitlangwana lexi xi dyondzisa ku hlambela na vutiolori.

4.1.20 KU LWA HI MIKHAVI

Tanihi leswi madoda ya Vatsonga ya toloveleke ku phikizana hi ku vhikisana hi tinhonga, na vo vafana va Vatsonga va dyondzisana ku vhika ni ku nghenisa nkhave hi ku kwapana hi mikhavi. Hakanyingi vafana vambirhi va qekiwa hi tihosi ta vona. Va rhuriwa ku ya kha kumbe ku tsema mikhavi. Loko va yi tsemile, nkulu wa vona un'wana u ta ku eka un'wana wa vona: "Gandha! Wa chava na?" se xifanyetana lexi xi ku: a ndzi chavi mina." Se ke xi ta gandha: hi leswaku xi ba nala wa xona ro sungula.

Se hi loko nyimpi yi sungurile. Ka vhikiwa hi tinhonga kumbe mikhavi leyi tameriweke hi voko ra ximatsi, ka kwapiwa hi nkhave lowu tameriweke hi voko ra xinene. A hi ku tsakisa no vavisa ku vona hi laha vambirhi lava lwaka va kwapana hakona. Loko se swi vavile un'wana la hluriwaka u ta tshika yakwe mikhavi a khoma ya munghana. Se kwalaho tihosi ta vona ti ta va lamula ti tlhela ti nyika la tshikeke a yakwe, mikhavi ya yena. Se va ta tlhela va va lwisa futhi.

Mikarhi yin'wana lavakulu va yima na un'we ntsena wa valwi, loyi va n'wi rhandzaka ku tlula lowun'wana. Ku yima na yena swi vula ku ri va rhandza yena leswaku a hlula. Se loko va vona loyi va yimaka na yena a biwa ngopfu hi loyi a lwaka na yena, va ta hlamula va ku: "yimaninyana mi wisa." Se loyi va nga yimiki na yena u ta vilela a ku: "Makhomela". Ntlangu lowu wu dyondzisa ku vhika ku tiponisa eka khombo ro karhi.

4.1.21 MUCHONGOLO

Vafana va Vatsonga va rhandza ngopfu ntlangu lowu vuriwaka muchongolo kumbe ku cina, kumbe ku chachula kumbe ku bayiza, kumbe ku khinya kumbe ku kavanga. Ku chongola i ku cina, ku chachula i ku cina hi xisuti, ku biyaza i ku cina hi ku hima nenge ehansi, munhu a yimile endzhawini yin'we ntsena, ku khinya ka ha ri ko ku chachula ku kavanga i ku cinisa khwiri.

Ku cina tintombi ni majaha va ri karhi va hlavelela hi leswaku ku vhuma kumbe ku yimbelela. Hinkwaswo leswi vuriwa muchongolo. Xifasi xona i muchongolo lowu vacini va hlovaka va helela swinene hi ku tikhaviswa hi vuhlalu ni miceka leyo saseka swinene, ku chayiwa ni xigubu ni timpempe. Tinghoma tin'wana ti hlaveleriwa ku ri karhi ku phokoteriwa mandla ni ku chaya marhonge ni swiwayawaya swin'wana.

Ku biyaza ni ku cina xifasi hi yona michongolo leyikulu ya Xitsonga leyi ciniwaka hi vafana va Vatsonga ni lavakulu. Kambe michongolo yin'wana na yona yi kona tanihi michongolo ya ku thwasisa swingomantandza. Ku thwasisa i ku endla munhu la nga ni swikwembu a va n'anga, xigomantandza i thwasana kumbe munhu loyi a hundzukeke a va n'anga.

Vafana va Vatsonga va tala kumbe ku tolovela ku dyondza ku chongola ni ku vhuma hi mikarhi ya loko va hetile ku lalela ni vusiku. Va dyondza ntlangu lowu erivaleni ra ndyangu kumbe ehubyeni. Mikarhi yin'wana, kambe a swi tali, vafana va dyondza ku chongola emapuweni lawa va riselaka eka wona. Hakanyingi vafana va cina ni vusiku hi mikarhi leyi n'weti wu nga te paaa!

Emikarhini yoleyo ya ku dyondza ku cina, va ti lulamisela siku va nga ta phikizana ni vafanakulobye va miganga yin'wana kumbe ku cina ni vakulukumba. Swi tala ngopfu ku vona mikhumbi ya miganga yo hambanahambana yi phikizana hi ku chongola. Ku tala ku chongoriwa hi siku ra ku huma ka tikhomba ni ra ku hlomisiwa ka tintombhi, ni ya ku vutiwa ka wanhwana ni ya ku lovorwa ka wanhwana, ni masiku lamakulu yo fana ni ku vekiwa ka hosi exitshan'wini xa vuhosi, ni khisimusi, ni man'wana ni man'wana.

Emasikwini wolawo mikhumbi kumbe mavuthu ya migangaganga yo hambana ya hlangana endhawini leyi ku tsakiwaka kona, ya phikizana hi ku chongola. Kwalaho ku ta voniwa mukhumbi lowu nga ta tlula yin'wana hi ku tsakisa vanhu.

Ku ni vativi va swona lava tivaka ku vona swicini leswi tlulaka swin'wana hi ku cina ni ku hlova. Vativi lava va tiva ni ku komba nsini leyi tlulaka tinsini tin'wana hi ku cina ka yona. Nsini leyi tlulaka tinsini tin'wana yi dzunisiwa hi ku yi tlhoma risiva. Ku tlhoma risiva swi endliwa hi tindlela tininginyingi, tanihi ku nyika mucini mali kumbe ku n'wi tlhoma ribyanyi, ni swin'wana ni swin'wana swo tsakisa nsini ha swona.

Nyiko leyi hi ro risiva ra kona. Loko muchongolo wu ta va se wu hangalakile ku twala leswaku swimanmani u tlhomiwe risiva. Yi va mhaka leyikulu etikweni hinkwaro. Mufana un'wana ni un'wana la chongolaka hi siku ra ku phikizana ka mikhumbi u fanele ku hlova swinene, a helela na miri wa yena a wu hlamba swinene a tola na mafurha ya nhlampfurha kumbe man'wana, a fefile ni misisi a yi pfula nghedle. Mufana un'wana ni un'wana u hlova hi ku ambala njhovo leyikulu leyi va nge i bencu.

Bencu leri ri endliwa hi dzovo ra nkonyama kumbe rhole. Endzeni ku rhangisiwa nceka lowu va nge i xamantengu lowu binqiwaka kunene. Ehenhla ka xamantengu

ku phaphisiwa nceka lowu vuriwaka mpela. Se hi ko ku nga ta bohiwa bencu hambi njhovo ya dzovo ra ximanga kumbe rihi ni rihi. Leswi swi ambariwa exisutini.

Ehansi, emilengeni, ku bohiwa marhonge ni timbhovu ni machovo lawa va nge i mikhupula. Ehenhla, emavokweni kona ku nghenisiwa mabendlela ni tirhingi, ni vusenga ni ku boha swisilikana ni mukhupula ni vuhlalu. Etindleveni ku nghenisiwa swingwavila ni vuhlalu. Enhlokweni ku bohiwa swisilikana, ku tlhomiwa ni tinsiva, ku boheleriwa ni timhondzo.

Eswiambalwini swa kona ku khavisiwakhavisiwa hi swivoni ni swipereta ni titliloko ni swinyinginyingi swa vungqovi swa Xilungu ni swa Xitsonga. Emirini ku gqokiwa xisokisana kumbe n'wagaqisa kumbe hembe. Madzovo ya tiyingwe kumbe swimanga ni ya vamanghovo ni swiharinyana swin'wana, ya rhandziwa ngopfu hi vachongoli va Vatsonga. Vuhlalu na byona i bombo lerikulu ra vacini. Byona byi rhungeleriwa eswimbawini, byin'wana byi endla swingwavila hambi swifazana leswi ambariwaka ngopfu hi vanhvana va kona.

Mucini un'wana na un'wana u khoma nhonga kumbe hawu loko a cina. Van'wana va khoma ni matlhari. Tinhonga ta kona ti tala ku khavisiwa swinene. Mikarhi yin'wana i swigiya kumbe madukuza laya vatliweke ni ku khavisiwa swinenenene hi ku thandhiwa hi nsimbhi leyi tlhomiwaka enhongeni. Na kona tlhari leri ri lotiwa ri kariha ni ku vangama swinene, kasi hawu rona ro boxa boxiwa, se ri nghenisiwa dzovo ro basa endzeni, leswaku ri ta vonaka mikhwazikhwazi yo basa. Mufana wa Mutsonga u titwa a ri wanuna loko a khome swilo leswi ni loko nyimpi yi tshuka yi pfukile u kota ku tilwela ha swona.

Mukhumbi un'wana ni un'wana wu ni nqambhi ni maqaphambeni wa wona. Nqambhi i musumi wa tinghoma leti vacini ni vahlaveleri va ti yimbelelaka. Wanuna ntirho wa nqambhi i ku qambha tinghoma letintshwa ni ku ti dyondzisa vanakulobye. Ku suma na kona i ntirho wa nqambhi.

Muqaphambeni yena u tirha ku rhangha emahlweni ka vuthu, ni ku xaxameta vacini hi ku yima ka vona. Lomu ku ciniwaka emahlweni ka mipipi ya vanhu, vafana va yima hi ku yima ka vona, vanhwanyana na vona va yima hi ku yima ka vona, na vo

vabvana ni madoda ni makhehla, va yima hi ku yima ka vona. A ku laveki nquvavhanga.

Xigubu na xona xi ni muchayi wa xona. Na yona nanga swi tano. Van'wana i vachayi va mhalamhala ni ngoma ni mpempe a swi pfumaleki lomu ku chongoriwaka kona. Hi swo swi guduzelaka ni ku nyawuta vanhu lava cinaka ni lava ngo va vahlaleri ntsena.

Loko xigubu xi sungula ngundungundu wa xona kun'we ni ku chaya ka ngoma ni ku rila ka mhalamhala ni mpempe ni nanga swi vitana, ku to sala musali wa le ndzhaku, vanhu va tata va lo ntshi! Vacini ni vahlaleri. Ivi ku ku ku mpoti, ritshuri. Se hi kona u nga ta vona ke nenge wu hoxiwa ehenhla waku chachula wa chachula wa ku khinya wa khinya wa ku thamuka wa thamuka wa ku tiwisa hansi wa tiwisa.

Muchayi wa xigubu na yena i munhu la tshembhekeke emukhumbhini wun'wana ni wun'wana hikuva xigubu xakwe hi xona xi vitanaka ni ku nyanyula vanhu. Na yena muchayi wa ngoma wa n'wi landzela. Vona lava vambirhi kun'we ni vachayi va mpempe ni nanga ni mhalamhala hi vona va kokaka mani na mani leswaku a ta entsakwini. Loko ku za ku twala swona, mani na mani se u ta sungula ku tiva leswaku lahaya kuni xa nchumu, ntlangu se wu sungurile. Se vanhu va ta va lo ntshi! Ku ta cina ni ku ta hlalela.

Michongolo ya Vatsonga yi tiyisa ni ku nyika vuxaka ni ku va xihungaso eka vona, ni ku va tivisana ni vanhu vo hambanahambana, ni ku va dyondzisa vuhleka hlekani. Kasi tlhelo rin'wana muchongolo wu hlanganisa vanhu wu va nyika ntsako ni ku va susa xivundza ni ku va tsakisa emimoyeni ya vona. Ntlangu lowu wu dyondzisa vutshila bya macinelo.

4.1.22 N'WANDEWULANI KUMBE NCIKINYANA

Ntlangu lowi hi wun'wana wa mitlangu leyikulu leyi tlangiwaka hi vafana va Vatsonga hinkwako lomu Vatsonga va akeke kona, a ku kona lomu wu nga tlangiwiki kona. Ntlangu lowu wu vitaniwa mambirhi: N'wa ndewulana kumbe Ncikinyana.

Vafana lava tlangaka ntlangu lowu va rhanga hi ku lava murhi lowu nga na rhavi ro tiya leri naveke, ri nga yimi ri nga languta ehenhla. Loko va ri kumile va khandziya murhi wa kona, va kondza va ya ri fikelela. Kutani va tsimba ridzwa kumbe ntambhu leyo tiya ngopfu eka rona hi matlhelo mambirhi leswaku munhu a kota ku tshama eka yona a ku ncikiii, milenge yakwe yi nga khomi ehansi.

Kutani loko mufana a tshamise xisweswo, nakulobye u ta yima hi le ndzhaku ka yena a n'wi susumeta. A hi ku nandziha ka swona ku susumetiwa hi ndlela leyi, u ku gaa, milenge yi langutile ehenhla u ya emahlweni, u tlhela u vuyela endzhaku, u ri karhi u hungiwa hi moya lowo nandziha. Swa va nandzihela swinene. Vafana va Vatsonga ku ncikinya kumbe ku dewula ni ku va rivata swa va rivata, va rivala ni swifuwo swa vona swi ya nghena emaveleni.

Hakanyingi vafana va Vatsonga va pfumala ridzwa kumbe ndhilima yo ncikinya ha yona. Emikarhini leyo tano, va tirhisa marhavi lama ovekaka ku ncikinya ha wona. Mufana u khandziya erhavini ra murhi, kutani vafanakulobye va n'wi ncikinyisa hi ku ova rhavi leri a nga ka rona, va ri kokela ehansi va tlhela va ri tshika ri ku wachu, ri vuyela ehenhla.

Mikarhi yin'wana mufana wa swi kota ku ncikinya a ri swakwe loko vanakulobye va nga ri ekusuhi. Leswi u swi endla hi ku dzima milenge yakwe ehansi a tshembela endzhaku, kutani a ti tshika a ku ncikiii, dewuuu, pewuuu, a ri karhi a dzima ehansi. Leswi vafana va swi endla loko va cinkinya hi rhavi kumbe hi ridzwa.

“Dewuuu, N'wancikinyana, dewuuu!”

“Dewuuu, N'wancikinyana, dewuuu!”

Musukumeti u sukumeta nakulobye ro sungula loko a vula kumbe ku yimbelela rito ra dewuuu lero sungula. Rito ra vumbirhi ra N'wa ncikinyana ri vuriwa loko mususumeti a wa a ha ri empfhukeni, a ri karhi a ya ehenhla ni ku vuya ehansi. Dewuu wa vumbirhi u vuriwa loko muncikinyi a susumetiwa ra vumbirhi. Swi yisa sweswo ku kondza loko na yena mususumetiwa a yimbelela. Swi yisa xisweswo ku kondza vatlangi va wona va karhala va tshika ku tlanga. A hi ku nandziha ka swona ku twa risimu leri nge:

“Dewuuu, N’wancikinyana, dewuuu!”

“Dewuuu, N’wancikinyana, dewuuu!”

Swi yisa sweswo hi laha ku nga heriki, ku kondza vatlangi va kona va tshika ku tlanga ha voxo. Ntlangu lowu wu dyondzisa ku chinginya.

4.1.23 N’WA MPFOKORHO

Lowu i ntlangu wo rhandziwa ngopfu hi vafana va Vatsonga. N’wa mpfokoro i vito ra xivungu lexi tiakelaka yindlu ya tinhi. Vafana lava loko va lava ku dya va tsona vanakulobye, ngopfu tindzisana ta vona va va rhuma ku ya exihlahleni kumbe egungwini leri vava rhumaka eka rona va ya vitana N’wampfokorho.

Loko wandzisanyana a ri karhi a endlisa xisweswo a yimbelela a ku: “N’wa Mpfokorho, N’wa Mpfokorho, tana ekaya u ta dya”. Vanakulobye vona va karhi va dya kutani u to na tlhela a ya eka vona o kuma vuswa byi herile bi! Ntlangu lowu wu dyondzisa vana ku tsonana.

4.1.24 XIPAYIPAYI

Ntlangu lowu ku tekiwa xikotikoti xi hoxiwa swiribyanaribyana xi tala loko xikotikoti xi tele hi swiribyana va xi phata kutani va dirowa xirhendzevutana exikarhi. Kutani va hoxa xiketela xi ya ekule. Loyi a khomelaka u tsutsuma a xi landza kutani lavan’wana va tsutsuma va ya tumbela, loko a vuya na xiketela a veka eka xirhendzevutana kutani a sungula ku lava laha va nga tumbela kona, loko a vitana vito ro karhi ku nga ri rona va ri “wrong spy” kutani a tlhela a khomela kambe. Loko a nga kumi munhu u ri: Homu na mbuti. Kutani lava nga tumbela va humela erivaleni na lava a va kumiwile va pfuka na vona va hlangana na lava a nga va kumangiki ,kutani a tlhela a khomela nakambe. Xitlangwana lexi xi dyondzisa ku languta hi vukheta u va na ntiyiso leswaku hi swona leswi ni swi lavaka xana? Na vutiolori loko va ri karhi va tsutsuma.

4.1.25 “BUTTERFLY “(PHAPHATANA)

Vana va ba xirhendzevutana va ri karhi va phokotela mavoko va yimbelela va ku:

Butterfly, butterfly and butterfly

Huku ya haha, phaphapha

Xinyenyana xa haha, phaphapha

Mbyana ya haha

Loko xilo xa kona xi haha u phaphata mavoko a ku.. hayii! Loko xi nga hahi u khondla mavoko. Loko xi haha na yena wa hahisa mavoko. Loko xi nga hahi kutani yena u hahisa mavoko, leswi vulaka leswaku u file. Lexi i xintlangwana xo phuntisana, va lava ku vona loko u ehleketa hi ku hatlisa

4.1.26 “TELL ME”, CHUKUCHELA (NI BYELE)

Vana va ba xirhendzevutana ku nghena un’wana exikarhi va ri karhi va yimbelela loyi a nga le xikarhi u langha un’wana a cina na yena va ri karhi va yimbelela va ku:

“Tell me, tell me”, chukuhela

Hamba ve ri dixi dixi chela murahu

Loko va ku dixi dixi chela murahu va va ri karhi va tlhela hi xindzhakundzhaku va ti khome xisuti. Lowu ntlangu wu dyondzisa vana vutiolori.

4.1.27 KU NA NDZILO ENTSHAVENI

Laha ku va na n’wana loyi a rhangelaka a ri karhi a tlulatlula hi ku tsutsumatsuma vona va encenyeta va endla leswi a va lerisaka ku endla swona. Murhangeri u va a ri karhi a yimbelela a ku: Ku na ndzilo entshaveni tsutsumani tsutsumani. Vana va va va ri karhi va tsutsumatsutsuma loko murhangeri a ku: Mune, vana va fanele va ti kuma va yime va ri mune kumbe nomboro yin’wana na yin’wana leyi a vitanaka yona loko vo ka va nga yimisanga xiswona va khwa va yimisiwa etlhelo sweswosweswo ku kala vana va helela ku sunguriwa nakambe.

4.2 MITLANGU YA NI MADYAMBU

Mitlangu ya ni madyambu i mitlangu leyi a ku huhiwa hi yona loko lavakulu va ri ku buleni timhaka ta vona, leswi a swi endla leswaku vana va nga twi timhaka leti vatswari a va vulavula tona.

4.2.1 He Jakopo

4.2.2 Xitumbelelana

- 4.2.3 Mbalembale
- 4.2.4 Xiswatthe
- 4.2.5 Xitumbeta nkhavi
- 4.2.6 Xitimela na mati
- 4.2.7 Hi ta vona Mjimjan
- 4.2.8 He Xikelewa
- 4.2.9 Nteku
- 4.2.10 Maho!
- 4.2.11 Xitovatovana
- 4.2.12 Khangala! Khangala!
- 4.2.13 Duve (Duweke)

4.2.1 HE JAKOPO

Ntlangu lowu wu tlangiwa hi nkarhi wa ni vusiku hi nkarhi wa ku xuxa. Ntlangu lowu wu tlangiwa hi ndlela leyi:

Vana vambirhi va bohiwa mahlo hi nceka leswaku va nga koti ku vona. Kutani vana lavan'wana va yima va ba dada va khomene hi mavoko, kumbe ku endla xirhendzevutana.

Endzhaku ka sweswo, vafana vambirhi lava bohiweke mahlo va yima exikarhi ka xirhendzevutana leswaku un'wana wa vona a ringeta ku khoma nakulobye onge hi loko va swathana. La hlongorisiwaka loyi hi yena Jakopo. Vaswathani lavambirhi va fanele ku swathana va ri kwala ndzeni ka dada leri, va nga humeli ehandle. Hikokwalaho vanakulobye lava beke xirhendzevutana va faneleke ku tshama va khomene hi mavoko va tiyisa, va sivela vaswathani lavambirhi ku huma endzeni ka xirhendzevutana.

Ntlangu lowu wu sungula hi n'wana la hlongorisaka Jakopo, a vitana Jokopo a ku: “ndzi ngheno,” hi leswaku ndzi haleno, kutani muhlongorisi u ta duma a kongoma laha Jakopo a nga kona, a tshambuluta mavoko a ringeta ku khoma Jakopo hi ku hulumentela.

Loyi a hlongorisaka Jakopo u tshambuluta mavoko emoyeni, a humetela a ringeta ku khoma Jakopo laha a nga ri ku kona hikuva Jakopo loko a te: “A ndzi ngheni” a nga yimi kona laha a huwelelaka a ri kona, kambe u hatla a tsutsuma khwatsi a ya yima hi kun’wana a yingisela swigingi swa la n’wi hlongorisaka, leswaku a nga ti tshuka a n’wi khomile. Nkarhi wun’wana Jakopo u pfa a kongoma laha muhlongorisi wa yena a nga kona, a fika a wela emandleni ya yena a nga swi lavisisanga swona. Kwalaho Jakopo u khomiwile. Kutani mukhomi wa yena u ta ntshuxiwa a ya yima ni vanakulobye lava yimeke va ba xirhendzewutana.

Endzhaku ka swona, Jakopo la khomiweke u ta va ye muhlongorisi wa n’wana un’wana kutani loyi a hlawuriweke u tava Jakopo wa vumbirhi.

4.2.2 XITUMBELELANA

Eka ntlangu lowu vana va avana hi mitlawa yimbirhi. Lava ntlawa wo sungula va suka va ya tumbela, van’wana ehenhla ka mirhi, van’wana emadulwini, van’wana emagungwini, kumbe kun’wana ni kun’wana laha va vonaka leswakku va nge kumiwi.

Kutani loko ku hundze nkarhinyana va tumberile, lava ntlawa wa vumbirhi va ta huwelela va ku, “Ha ta” kutani lava tumbeleke (loko va hetile ku tumbela) va ta vitana va ku: “Uuuuu!” kutani lava va faneleke ku lava va ta famba hinkwakokwako va lava ku kondza loko va va kuma hinkwavo ka vona. Loko va hluleke ku kuma un’wana wa vona va ta ku: “Hi tsandzekile, huma hi tsandzekile”. Kutani ku tlhela ku tumbela lava yimaka ni loyi a nga tsandzeka. Loko va va kumetela hinkwavo, ku ta tumbela lava ntlawa wa vumbirhi. Ntlangu lowu wu kombisa loko n’wana a kota ku twa. Na ku dyondzisa leswaku a nga toloveli ku tshama a tumbeta swilo mikarhi hinkwayo.

4.2.3 MBALEMBALE

Eka ntlangu lowu vana va tshama hansi va nava milenge un’we wa vona a famba a ri karhi a fambisa voko ra yena eka milenge ya vona a ri karhi a vulavula a ku:

Mbalele wa mbale
Vona lavan'wana va hlamula va ku:
Mbalee
Endzhaku ka swona a ku:
Hama cucu banga
Banga magogori
Magogori yakwe
Tekka rcondzo
Mu nyika ximanga
Ximanga xa ku byeletela,
Byeletela koriyo
Chado!

Loyi swi nga hetelela ka yena u khondla nenge ku kala va helela. Loyi a nga ta sala va yimbelela risimu rin'wana va ku: I mani a nga dya timanga ta kokwana.

Loko va ri karhi va yimbelela risimu leri va va va ri karhi va ba xirhendzevutana va n'wi gandlisa kutani ntlangu wu hela. Laha vana va dyondza vuswikoti eka ku hlayelela tinomboro na vuswikoti byo kota ku ehleketa swilo leswo tika hi ku tlanga mitlangu no yimbelela swinsin'wana leswi.

4.2.4 XISWATHE

Ntlangu lowu wu tlangiwa hi vana vo hlayanyana. Un'wana wa vona u sungula a khumba un'wana hi xandla a ku: "Swathe!" ku khumba loku hi ko ku swatha. Kutani loyi a swathiweke u ta hlongorisa van'wana a ringeta hi matimba ku swatha un'wana wa vona. A swi pfumeleriwi ku swatha la ku swatheke. Nawu wa kona hi leswaku muhlongorisi u fanele ku swatha un'wana loyi a nga kusuhi na yena, a handle ka ku kongoma un'we ntsena a pika ku swatha yena.

Loko ntlangu wu ya ku heleni hi leswaku vatlangi kutani va karhele ku tlanga un'wana wa vona u ta huwelela a ku: "xi bole" nchungulu-wee!" kutani lava n'wana va n'wi encenyeta va vurisa sweswo na vona va ri karhi va tlamamba hi ku tsaka. Va boha mafundzu, va khotsa tintiho, va khoma nsisi, kumbe va tshama ehansi loko ku

vuriwe sweswo leswaku xi borile, muswathiwa wa ha pfumeleriwa ku swatha loyi a n'wi kumaka a nga si boha fundzu kumbe ku khoma nsisi kumbe ku khotsa rintiho kumbe ku tshama ehansi, kutani loko muswathi a ringeta ku swatha la endleke leswi, loyi a swathiwaka u ta ku: "Khotse!" kumbe "ndzi bohe fundzu" kumbe " ndzi khome nsisi!" a vula hi ku n'wi komba fundzu leri a ri boheke kumbe nsisi lowu a wu khomeke kumbe rintiho leri a ri khotseke.

Kutani loyi a hlulekeke ku swatha hi yena xi n'wi boleleke u ta dya naxo xi n'wi guluguda endzeni. Kutani hinkwavo va to bamfee! Va tiyela emakaya va ri karhi va ku: "Xi bole!" nchungulu-wee! Ko talatala va ko va ya fika makaya. Ntlangu lowu wu dyondzisa vutiolori hikuva loko va ri karhi va tsutsuma va va vari ku tiololeni.

4.2.5 XITUMBETANKHAVI

Vana va tshama hi xirhendzevutana va tsipile matihlo un'wana wa vona a ya tshova nkhavi a ya tumbeta. Kutani lava nga tshama va n'wi vutisa va ku: "Ti vupfile tibanana"

Kutani yena u hlamula a ku: "Ina". Lava a va tshamile va suka va ya lava nkhavi laha wu tumbetiweke kona. Kutani loko a vona leswaku va tshunela laha nkhavi wu nga kona u va hlamula a ku: "Ma hisa"

Kutani vona va suka va tsutsuma loko va ri kule na laha nkhavi wu nga kona u ri matitimela va tlhelela endzhaku va ri karhi va lava. Loko wo kuma nkhavi u va hlongorisa a va ba va tsutsumela eka xirhendzevutana kutani ntlangu wu hela. Laha ntlangu lowu wu dyondzisa ku lava swilo laha swi tumbetiweke kona no dyondza vutiolori.

4.2.6 XITIMELA NA MATI

Ntlangu lowu wu tlangiwa ni vusiku hi vana lava hlayekenyanana. Wona wu tlangiwa hi ndlela leyi: Ku sungula vana vambirhi lava yimeke va langutanile, va khomane hi mavoko hinkwawo va danyamisile milenge na mavoko. Vanakulobye lavanyingi vona va yima hi rixaxa va kongoma mavoko ya lava vambirhi lava khomaneke. Se lava

xaxameleke va sungula ku famba va khomane swisuti, va hundza va khokhomela hi le hansi ka mavoko ya lavambirhi lava khomaneke. Kutani loko va ri karhi va hundzisa sweswo, lavambirhi va khoma un'we va ku: "Gi!" hi khomile. "Xitimela na mati u langha yini?" va vula hi ku n'wi kama xisuti exikarhi ka mavoko laya khomaneke kutani yena u ta langha tlhelo leri a lavaka ku yima na rona. Xitimela kumbe mati. Hi leswaku n'wana un'wana i xitimela kasi lo un'wana i mati. Swi ta tlangisiwa sweswo ku kala va khometeriwa hinkwavo ku nga ha sali na un'we.

N'wana un'wana na un'wana loyi a khomiwaka u ya yima endzhaku ka loyi a langeke ku yima na yena a khomana na yena ni lavan'wana hi swisuti. Eku heteleleni loko vana va helerile ku khomiwa mitlawa leyimbirhi, leyi hakaneke tanihi switimela swimbirhi leswaku ku ta voniwa lexi nga ni matimba ngopfu. Xitimela kumbe mati. Mitlawa leyi ya kokana hi matimba ya vona hinkwavo, va ko va tlurisa va tlhela rin'wana ndzilakana wa kona lowu pimiweke. Kutani ku va ku hleka ni mafenya, ku hlekiwa lava nga kokiwa ni lava nga tsemeka hi le xikarhi, loko ku ri karhi ku kokaniwa ni lavo vo pfa va wa va ku gagagaaa kumbe va ku pfindzii. Kutani ntlangu wu va wu herile. Ntlangu lowu vana va kuma vutiolori.

4.2.7 HI TA VONA MJIMJAN

Ntlangu lowu wu tlangiwa loko n'weti wu basile, wu te cacaa, ni madyambu hi nkarhi wa ku xuxa.

Ntlangu lowu wu tlangiwa hi ndlela leyi: N'wana un'wana u teka xitshamo xa Mjimjan a etlela ehansi, a funengetiwa hi nkumba tanihi muvabyi

Vana van'wana lava nga kona va ya yima ekule va khomane swisuti hi mavoko mambirhimbirhi. Kutani va ta fambisa sweswo, onge i xitimela, va ya laha Mjimjan a nga kona, ku ya n'wi pfluxela leswi a ti vabyelaka, mbuyangwana.

Vapfluxeli lava va fika va vutisa muongori wa Mjimjan va ku:

"Mjimjan u njhani?"

Muongori a hlamula a ku:

“Mjimjan a nga pfukanga swinene, wa khohlolakhohlola” kutani vapfuxeri volavo va tlhela hi muduba wa vona va vuyela ekaya. Endzhaku ka nkarhinyana va ta ta va vuyile, va ta kamba movabyi wa vona, Mjimjan. Va ta fika eka muongori va ku”

“Hi ta hi ta vona Mjimjan,”

“Hi ta hi ta vona Mjimjan,”

“Hi ta hi ta vona Mjimjan,”

Muongori kutani a hlamula a ku:

Mjimjan wa vabya, mjimjan wa vabya.

Vapfuxeri kutani va ta ba muduba va tlhelela ekaya. Endzhaku ka nkarhinyana va ta tlhela va vuya, va ri karhi va yimbelela risimu ra vona leri va taka ha rona ku ta vona ni ku pfluxela Mjimjan. Muongori wa Mjimjan kutani u ta va byela leswaku Mjimjan wa gomela, Mjimjan wa konya, kutani vapfuxeri va tlhela va tiyela e kaya hi muduba wa vona. Ndzhakunyana va tlhela va vuya va ri yimbelela va ku:

“Hi ta hi ta vona Mjimjan,”

“Hi ta hi ta vona Mjimjan,”

“Hi ta hi ta vona Mjimjan,”

Muongori

“Mjimjan wa hlala,”

“Mjimjan wa hlala,”

“Mjimjan wa hlala,”

Huu, va tithelela, vapfuxeri va vanhu. Nakambe va ya ta va vuyile va ri karhi va yimbelela va ku:

“Hi ta hi ta vona Mjimjan,”

“Hi ta hi ta vona Mjimjan,”

“Hi ta hi ta vona Mjimjan.”

Muongori

“Mjimjan u file,”

“Mjimjan u file,”

“Mjimjan u file,”

Huu, va tlhela na gome ra vona ra ku vangwiwa hi ku fa ka nakulobye, Mjimjan. Ndzhaku ka nkarhinyana, va ta va vuyile nakambe, va ri karhi va yimbelela risimu ra vona va ku:

“Hi ta hi ta vona Mjimjan,”

“Hi ta hi ta vona Mjimjan,”

“Hi ta hi ta vona Mjimjan.”

Muongori

“Mjimjan wa puka,”

“Mjimjan i xipuku!”

Kutani loko muongori a vule sweswo, Mjimjan a ku bulumuku! Na vo vafuxeri vakwe va ku bamfe! Va ku hi rivilo, va tsutsuma hi ku chava Mjimjan la hundzukeke xipuku. Kutani Mjimjan u ta mukisana na vona a va hlongorisa a ko a ya khoma un’we wa vona a ku n’wi gi! Yaloye a khomiwaka u ta va yena Mjimjan loko ntlangu wu tlhela wu sunguriwa ra vumbirhi

4.2.8 HE XIKELEWA

Ntlangu lowu wu tlangiwa hi vafana erivaleni leri nga pimiwa. Laha rivala ri sungulaka kona ni laha ri helelaka kona, ku ni tipakani leti vatsutsumi va nga faneriki ku ti tlula. Epakanini yo hetelela ku yima mufana un’we, eka leyo sungula ku yima vafana hinkwavo lava tlangaka ntlangu lowu, va langutene ni la yimeke swakwe, va xaxamerile va ku thwilililili.

Kutani la yimeke swakwe a vitana lavan'wana, a ku:

He Xikelewa!

Vona va ku: "hee!" kumbe Hyevo!

Yena a tlhela a ku: "eka n'wina mi dya yini?"

Vona va hlamula, va ku: "Hi dya maxalana".

Se a ku futhi: "na yini?"

Se vo va ku: "Na n'wahuva!"

A engeta a ku: "Tihuku-ke?"

Vona va hlamula va ku: "Ti dya vusokoti!"

Se a ku: "Ha hunisa?"

Vo va ku: "ha hunisa?"

A tlhela a ku: "ha khoma?"

Vona va ku: "khomani!"

Loko va hete ku vula sweswo va sungula ku tsutsuma va kongoma pakani leyi muvitani a a yimile eka yona. Kutani na yena muvitani a va hlanganisa. Va fanele ku tilangutela leswaku a nga tshuki a khoma un'wana wa vona, kambe va nga tshuki va hambuka va huma erivaleni loko va ri karhi va tsutsuma.

Loyi a khomiwaka u ta yima ni mukhomi wakwe. Se va ta vitana va ri vambirhi, va endla tanihi le ku sunguleni, va khoma van'wana. Kutani swi ta yisa sweswo lava vitaniwaka va ko va hela, ku sala un'we ntsena. Kutani yena a nga ta tlhela a sungula ntlangu emasungulweni.

Xintlangwana lexi xi dyondzisa ku tsutsuma, tinxaka ta swakudya leswi dyiwaka hi tihuku swakudya leswi dyiwa hi tihuku swi dyiwa hi vanhu. Xik: N'wahuva hi sweka vuswa, byalwa na mahewu.

4.2.9 NTEKU

Ntlangu lowu wu tlangiwa ni vusiku exinyamini kumbe eku vonakaleni ka n'weti. Ntlangu lowu wu endleriwa ku tsakisa vatlangi va wona ni lava nga ta hlayeriwa leswi humeleleke loko wu tlangiwa.

Ekun sunguleni vafana va teka tinhlanga kumbe tinhi timbirhi, rin'wana ri lehele ku tlula xiyimo xa munhu swinene, rin'wana ri komile swinene. Hi tinhi leti, vafana va endla xihambano hi ku hingakanya rinhi lero koma eka lero leha va ri boha. Endzhaku gqokisa xihambano lexi tani hi munhu, xi va ni xigqoko ni baji hambi jasi, ni swambalo swin'wana. Munhu loyi wa ku kala nyama ni moya la endlisiweke sweswo u vuriwa nteku.

Se loko nteku lowu wu endlisiwe sweswo, mufana un'we wa wu rhwala, a nga wu tlakuseri ehenhla a famba na wona a ya tumbela vahundzi va ndlela lava fambaka ni vusiku. Mufana loyi u tumbela erihliyekeneni ya ndlela eswihlahleni kumbe emabyanyini la ya tlhumeke. Vafanakulobye vona va ya yima kumbe ku tumbela ekulenyana va yimele ku hlalela leswi nga ta humelela.

Loko munhu a tshuka a humelerile kusuhi ni mutumbeti loyi a khomeke nteku, mutumbeleri u to xikan'we tlaku! A yima a tlakusela nteku wa yena ehenhla swinene, wu vonaka tani hi munhu lowo leha ku ringana ni mirhi.

Se mbuyangwana mutumbeleri la ehleketaka leswaku i xipuku lexi a xi vonaka u to na tidlaya hi ku tsutsuma! Mikarhi yin'wana u ta cukumeta mirhwalo leyi a yi rhwaleke hi ku chava a ku pfoyo, a tsutsuma. Se vafana lava yimeleke ku tivonisa va to na ba mafenya va n'wi hleka! Nkarhi wun'wana vo ala va tumberile, toya leri ri ta ri ya fika ekaya leswi ri humeleleke, vafana volavo vo ta ku bavu, va rhwele swigotso leswi ri swi cukumeteke. Muti hinkwawo wu ta ku hiyaa, hi mafenya. Xi dyondzisa mafenya na ku dyondza vanhu ku va nga fambi vusiku.

4.2.10 MAHO!

Ntlangu lowu wu fananyana ni xiswathe, ntsena wo hambana na xona hi leswi ku nga hlongoriwiki munhu loko ku tlangiwa wona. Vatlangi va wona va swathana hi ku vulavula hi nomo ntsena. Maho u tala ku endliswa loko vafana va hetile ku xuxa, se va hambana hi miti va kongoma emakaya.

Kutani ku ta ku laha va hambanaka, mufana un'wana u ta vitana un'wana wa nakulobye hi vito rakwe, a endla ongeti u lava ku n'wi byela swo n'wi byela a ku: "he nandzuwe Mzamani!" se Mzamani loko a pfumela a ku : "Hee!" kumbe a ku: "Hye

vo!” la n’wi vitaneke u ta ku: “Maho!” swi fana ni loko munhu a swathiwile. kutani loyi a swathisiweke sweswo na yena u ta ringeta ku luka manu yo phasa un’wana hi ku n’wi vulavurisa a ko a tirivala, se a n’wi vitana kumbe a n’wi vutisa tanihi loko a lava ku n’wi byela swo hlarisa kumbe swo tsakisa. Se loko yoloyi a vitanisiwaka xisweswo a lo tshuka te: “Hye-vo!” loko va ri karhi va dya mabulu. La n’wi rhiyeke u ta hatla a ku: “Maho!” hi leswaku u n’wi swathile, u ta dya naxo (xivungu). Lowu ntlangu wo dyondzisa ku phuntisana hi ndlela yo lelana.

4.2.11 XITOVATOVANA

Ntlangu lowu wa xitovatvani wu tala ku tlangiwa hi vafana va Vatsonga loko va xuxa ni madyambu. I ntlangu lowu karhataka swinene eka lava nga ri ki Vatsonga, hikuva a wu kombisi swinene leswi wu tlangisiwaka xiswona na leswi wu tlangeriwa swona. Ntlangu lowu wu tlangiwa hi ndlela leyi:

Mufana un’we u fumbarhela xandla xin’we kutani a xi tova hi khudzu ni ritiho ra ku komba, ra xandla xa vumbirhi. Kutani vanakulobye na vona va tovana na yena hi mukhuva wolowo, voko ri tova voko, kutani loko va khomanise xisweswo un’wana wa vona u ta sungula ku yimbelela risimu ra kona a ku:

“Xitovatovana,

Xitovatovana,

Xitovatovana,

Khatlu!”

Loko muyimbeleri wa kona a fika eka rito ra khatlu, vatlangi hinkwavo va fanele ku tshikana xikan’we va vula xikan’we ni muyimbeleri va ku khatlu! Ntlangu lowu wu dyondzisa ku hlayela hi ndlela leyi: ro sungula muyimbeleri wa kona u yimbelela marito mambirhi ntsena a ku: “xitovatovana, khatlu!” ra vumbirhi u ta yimbelela marito manharhu a ku: xitovatovana, xitovatovana khatlu! Ra vunharhu u ta yimbelela marito ya mune a ku: xitovatovana, xitovatovana, xitovatovana, xitovatovana, khatlu!

Kutani kwala vatlangi hinkwavo va fanele ku va se va xiyile leswaku musumi wa vona u sungula hi xitovatovana wun’we, kutani a ya ka wa vumbirhi ni wa vunharhu a

yisa xisweswo. Kutani mutlangi l'a nga tiviki ku hlayela u ta hoxa hi ku hlwela kumbe ku hatlisela ku khatlula.

Loyi a nga hoxa wa hlekiwa ni ku humesiwa entlangwini lowu. Swi ta fambisa sweswo, ku kala ku sala mutlangi a ri un'we. Kutani loyi a nga sala hi yena a tluleke vanakulobye hi ku hlayela. Mikarhi yin'wana musumi a nga landzeleri nongonoko wa tinhlayo, kambe u vula va xitovatovana va ntalo lowu a wu rhandzaka, leswaku u n'wina vatlangi mi vhumbha laha a nga ta vula kona xitovatovana wo helela.

Kutani kwalako hi ko ntlangu lowu wu nonohwaka kona, ni ku tsakisa kona. Vo tala va hatlisa, kumbe va hlwela ku khatlula, kutani ku humesiwa entlangwini, hikwalaho ka ku ka va nga koti ku pimanisa leswi lavaka ku humelela. Dyondzo leyi hi yi kumaka eka ntlangu lowi i ku langutela leswi lavaka ku humelela ni ku hlayela. Ntlangu lowu wu dyondzisa vana ku tiyisela hambiloko swi vava.

4.2.12 KHANGALA! KHANGALA!

Khangala! Khangala! Khangala! Khangala!

Khangala! Khangala! Khangala! Khangala!

I mandza ya yini? I mandza ya tuva,

Teka khala ra wena ndza tshwa hi ndzilo

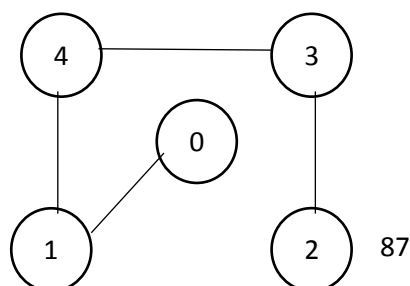
Teka kala ra wena ndza tshwa hi ndzilo

Khangala teka ndza tshwoo!

N'wana u khoma kala a ri tlangisa eswandleni swa yena a ri karhi a nyiketa munghana loko ri n'wi wela u va a wile kutani va tlhela va sungurisa nakambe sweswosweswo va kala va karhala va tshika. Xintlangwana lexi xi dyondzisa ku tiyisela evuton'wini hambi swilo swi vava hi ku kala ra hisa

4.2.13 DUWEKE

Ntlangu lowu wu dirowa swirhendzevutana swa mune xa vuntlhanu xi va exikarhi xo fana na lexi:

Ntlangu lowu vana va sungula va nghena eka xirhendzevutana xa le xikarhi hinkwavo kutani ku va na lava sivaka. Lava sivaka loko va nga vulangi leswaku beke na vhula a va suki eka xirhendzevutana xa le xikarhi loko va hlwela va hlayela ko tala ku ringana kumbe ka ntlhanu kutani lava sivaka loko va ba un'we u tshama etlhelo ku kala va helela hinkwavo. Loko va hlayela va sungula eka xirhendzevutana xa nomboro 2 va hlaya tinomboro hi va 10 kumbe nomboro leyi va nga hlawula yona loko vo hlayela va fika eka nomboro leyi va nga twanana yona tanihi vatlangi va tlhelela eka xirhendzevutana xa le xikarhi va pfluxa na lavan'wana ntlangu wu thlela wu sungula nakambe. Laha vana va dyondza vutiolori loko va ri karhi va tsutsumatsutsuma no tiva ku hlayela tinomboro.

4.2.14 HI NAVELA KU KHA MIROHO

Hi navela ku kha miroho

Ku kha miroho

Hi navela ku kha miroho

Ku kha miroho

Si ku ra namuntlha

Mi lava mani

Ntlangu lowu vana va va avana hi mitlawa yimbirhi. Loko va tlanga va va va hakanile hi mavoko etinhan'wini va langutanile kutani ku sungula ntlawa wun'wana wu ri karhi wu yimbelela wu tshunela eka ntlawa lowa vumbirhi laha va nga yima kona va ri karhi va yimbelela va ku:

Hi navela ku kha miroho

Ku kha miroho

Hi navela ku kha miroho

Ku kha miroho

Si ku ra namuntlha

Kutani va tlhelela lomu a va yime kona hi xindzhakundzhaku va ri karhi va yimbelela.

Endzhaku ka swona ntlawa wa vumbirhi na wona wa hlamula hi ku yimbelela wu tshinela eka ntlawa wo sungula va ku:

Mi lava mani ku mi pfuna ku pfuna

Mi lava mani ku mi pfuna ku pfuna

Hi siku ra namuntlha

Na vona va yimbelela va tlhela hi xindzhakundzhaku

Ntlawa wo sungula wu tlhelela nakambe wu yimbelela hi ku hlawula wun'we wa ntlawa wa vumbirhi wu ku:

Hi lava Tlangi ku hi pfuna

Ku hi pfuna

Hi lava Tlangi ku hi pfuna

Ku hi pfuna

Hi siku ra namuntlha

Kutani lava ntlawa wa vumbirhi va yimbelela hi ku heleketa Tlangi va ku:

Hamba kahle *please girl, please girl, please girl*

Hamba kahle please girl, please girl, please girl

Kutani ntlangu wu hela. Eka ntlangu lowu vana va dyondza tindzimi to hambanahambana no endla vutiolori, loko va ri karhi va fambamba.

4.2.15 NKATSAKANYO

Nkoka wa swintlangwana swa vana i ku va swi fuwile hikuva swi ri ni nkoka wo pfuna eka ku hluvukisa vuswikoti bya vona na ku va hlohlotela ku va na vumunhu lebyinene loko va ri karhi va kula.

NDZIMA YA 5

5.1 KU DLAYISETA NA SWIBUMABUMELO

Swa vava ku vona ku nyamalala ka swin'wana na mitlangu leyo pfuna ya ndhavuko ya vana va Vatsonga leyi humeselaka erivaleni ku titwa ka vona ka mitlangu na swinsin'wana swa ndhavuko. Ku ti humesela erivaleni ka Vatsonga na mavonelo na ku titwa ka vona na le ka vanhu van'wana. Vunyingi bya mitlangu leyi na swinsin'wana swi rivariwile leswi nga sala swi hundzuluxiwile.

5.2 NKATSAKANYO

Matsalwa lama ya mitlangu na swinsin'wana swi na nkoka wo humesela ehandle ku saseka ka mitlangu ni swinsin'wana swa ndhavuko wa Vatsonga. Mulavisisi u kuma leswaku ku yimbelela swinsin'wana na ku tlanga mitlangu swi ya swi hundzuluka hikwalaho ka dyondzo, vupfumeri na ku hundzuluka eka vaakatiko, ni matiko ya Afrika hi ku angarhela. Namuntlha vana va Vatsonga tanihi loko va ri xiave xa ntlawa wa vanhu va misava hi ku angarhela, kutani va va lomba swin'wana swa mayimbelelo ni mitlangu swa tinxaka tin'wana ku katsa na van'wamavonakule. Swiyanimoya, tikereke, switaye le madorobeni exikarhi ka swin'wana.

Swinsin'wana swo yimbelela swa vana swi humelerisa ku hlawuleka ka ndhavuko wa maendlelo ya vana va Vatsonga swi tlhela swi fambisana na macicelo ya swilo etikweni.

5.3 LESWI KUMEKEKE

Emakumu ka ndzavisiso mulavisisi u vona leswaku ka ha ri na swilo swimbirhi kumbe swo hlaya hi tlhelo ra ndzavisiso lowu endliweke na lowu wa ha faneleke ku endliwa. Leswi vilerisaka eka leswi kumiweke hi leswaku leswi mulavisisi a swi kumeke hi nkarhi wa ndzavisiso hi leswaku ka ha ri na ntirho wo tala lowu faneleke ku endliwa eka vuyimbeleri bya Vatsonga handle ko hlengeleta no hlawula na ku kambisisa, ku hundzuluxela leswi kumekeke na ku bumabumela na ku hetisisa leswi tisaka ntsako eka mulavisisi. Swi tisa ntsako loko munhu a fikelela eku hluleni emakumu ka phikizano ku vona mbuyelo wa leswi munhu a swi tirha.

Ku ya hi matsalwa na tidyondzo ni lemukile leswi landzelaka:

1. Swintlangwana na swinsin'wana swa ndhavuko eka xifundzantsongo xa Giyani swi le ku nyamalaleni hi ku hatlisa.
2. Ku tlangiwa ka swintlangwana na swinsin'wana swa ndhavuko swa vana va Vatsonga ni leswi tlangiwaka ni madyambu se i khale swi rivariwile.
3. Swintlagwana na swinsin'wana swa vana va Vatsonga leswi swa ha ri ki kona swi tlangiwa hi vana va le ka mitlawa ya le hasi eswikolweni. (giredi r-3)

4. Mitlangu ya sweswi na swinsin'wana swa ndhavuko swi hundzuluxiwile no antswisiwa

exifundzeni xa ka Malamulele na Giyani.

5. Ku na ku kayivela ka swinsin'wana na swintlangwana swa ndhavuko swa vana va Vatsonga leswi kandziyisiweke no hlengeletwa no tekeriwa enhlokweni.

5.4 SWIBUMABUMELO

Swi twisa ku vava ku vona swintlangwana na swinsin'wana swa ndhavuko wa Vatsonga swi helela empfhukeni. Hikokwalaho swi fanerile leswaku ndzavisiso wa swintlangwana na swinsin'wana swa ndhavuko swa Vatsonga swi ya emahlweni swi ta kuma ku hlayisiwa.

Swi humeseriwile erivaleni eka ndzima ya vunharhu na ya vumune leswaku mitlangu na swinsin'wana swi pfuna ku antswisa ririmi ntirhisano wa matihlo na mavoko vutshila bya swa timovha, tinhlayo na vutshila bya swa ntivombango. Hikokwalaho swi nga fikelela leswaku swintlangwana na swinsin'wana swa ndhavuko swi na nkoka eka vutomi bya vana.

Vana va na nkarhi wo tala lowu va wu tshamaka exikolweni na le makaya kutani swa fanele leswaku swintlangwana na swinsin'wana swa ndhavuko swi famba emahlweni. Hikokwalaho swi va dyondzisa ku hlonipha na kuxixima lavakulu, ku tiva swiyila, ku twelana, ku pfunana, ku endla vunghana, ku amukelana na ku pfula miehleketo ya vana. Vava ni xivono xa leswi vutomi byi nga xiswona eku hanyeni.

Lexikulu eka hinkwaswo xintu xi na nkoka lowukulu eka vutomi ni ku hanya ka vana. Mhaka ya vumunhu yi nga pfuxeleleka eka vana hi ku tirhisiwa ka swinsin'wana na swintlangwana swa ndhavuko ngopfungopfu swiyila.

Lava tolo a va swi kota ku tlangisa ririmi ra Xitsonga. Ha rona a va swi kota ku tshula swiyila ni swilayi leswi a swi tisa xichavo ni xindzhuti xa mindyangu, miganga ni tiko hinkwaro. Swiyila ni swilayi leswi a swi ri ni nsusumeto xikan'we ni nkucetelo wa makuriselo ya vana hambi ya ri matikhomelo lamanene ya swigava swa vumunhu hi ku hambanahambana ka swona.

TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

Adams, C 1974 *Ethnography of Basotho Evaluative Expression in the cognitive Domain lipapali (games)*. Indiana, Bloomington:up

Amoff, F.W, 1969 music and young children.Sydney: Hut, Renhart and Winsten

Anderson, M.1981. *Music in the mix*. Johannesburg: Ravon Press.

Beashel, H. and Taylor, J 1988. Sports examined. Hong Kong: Macmillan Education

Blacking, J.1967.*Venda Children Songs*. Johannesburg: Witwatersrand University Press.

Booth, D. 1998.*The Race Game*. London: University of Otago.

Chauke, O.R 2004. *The Xitsonga Songs: PHD thesis*. Sovenga: Unpublished University of the North.

- Cohen, M, Norman, H and Snyman, I. 1993 *indigenous Theory and Practice* Bretons: HRSC Publishers.
- Collins English Dictionary. 1992. Glasgow: Harper Collins Publishers
- Costikyan, C. 1994. *I have no words and i must Design*.New York: Hogshead Publishing.
- Cresswell, J.W. 2013. Ebersohn, L Eloff I, Ferreira R, I Vankova N.V Pietersen J. Plano Clark C. VAN DER Westhuizen C 2007. First steps in research van Schaik, Pretoria
- Dobson, J.T. 1963. *Ancient Education and its meaning tours*. New York: Cooper Square Publishers.
- Grolier, J.L. 2000. *The world book Enyclopedia Vol:8 Chicago World Book*
- Guma, S.M 1983 *The farm, content and techniwue of Traditional Literature in Southern Sotho*. Pretoria: J.L van Schaik.
- Krappe, A.H. 1965. *The Sscience of Folklore*. London: Mathuen & CO.
- Manganye, N.N 2011: *indigenous Tsonga children's games songs*. Unpublished Masters desertation. University of Pretoria, South Africa
- Maree, K. 2013. First step in Research. Pretoria: Van Schaik Publishers.
- Nieuwenhuis, J. 2007. Qualitative research design and data gathering techniques. In Maree, K. (Ed.) First step in Research. Pretoria: Van Schaik Publishers.
- Marholeni, D.P. 1954 *Mitlangu ya vafana va Vatsonga* The Central Mission Press, Cleveland, Transvaal.
- Nkuna, T.M. 2013. *Nkanelo wa mitlangu ya vana va vafana va vatsonga*. Unpublished Honours Research Paper. Polokwane: University of Limpopo.
- Nkuzana, K.J. 1996. *A Critical Evaluation of the Poetry of E.P.Ndhambi and W.Z. Nkondo*.Unpublished M.A. Dissertation. Pretoria: University of South Africa.
- Patton, G.T. 1990. *Research methods in sociology History learning site*. London: Hazell Books.
- Pearsall, J. 1999. *The Conicse Oxford English Dictionary*. New York: Oxford University Press.
- Rabothatha, T.T. 1991. A Survey of Tradition Songs in Venda. Unpublished M.A Dissertation. Pretoria: Unisa.
- Ramatapa, S.P. 1992. A study of the Northern Sotho love songs in the Mamaila Kolobetona Area. Unpublished B.A.(Hons) University of the North.
- Rasengane, E.R.B 1963 *Mitlhovetselo ya Xitsonga*, J.L Van Schaik, Limited Pretoria

Suits, B. 1967. *What is a game*. Chicago: The University of Chicago Press.

Xitlhabana, S.G. 1992. *Nxopaxopa wa Tinsimu ta Ndhavuko ta Xitsonga*. Unpublished B.A.(Hons) Pietersburg:University of the North.

Salem, Zimmern, E. 2003. *Rules of Play: Game Design fundamentas*: The MIT Press.